

NR 1 2014

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Magnus Mårtensson: RTI-metoden – ny fototeknik för dokumentation av kulturföremål	
Klosterkyrkan i Ystad	1
Jan O. Mattsson: Kämpinge vall, ett litet kulturarv	8
Påvel Nicklasson: Antikvariska uppgifter i Sven Nilssons resejournal från Halland 1814	14
Ulf Jakobsson: Folkhälsa och sjukvård på den skånska landsbygden i slutet av 1800-talet: effekter av industrialiseringen	22
Linda Fagerström: Glasmålarna i Brunnby	32

RTI-metoden – ny fototeknik för dokumentation av kulturföremål

Klosterkyrkan i Ystad

Av Magnus Mårtensson

Konservator vid Riksantikvarieämbetet, Visby

Bakgrund

När man undersöker ett föremål för dokumentation är ljussättningen viktig, oberoende av om man studerar föremålet på plats eller via fotodokumentation. Om man arbetar med fotodokumentation är ljussättningen speciellt viktig, eftersom detaljer kan vara tydliga eller otydliga beroende på varifrån ljuset faller in. Reflectance Transformation Imaging (RTI) är en fotografisk metod som ger möjlighet att i efterhand lägga ljuset från olika vinklar beroende på vilka detaljer i fotografiet som man undersöker och dessutom, genom digital manipulation, att se mycket små detaljer på en yta och i vissa fall detaljer som inte går att se med blotta ögat. Det enda som krävs för att använda tekniken är en kamera, ett stativ, en mobil blix, två svarta bollar och en dator.

Tekniken utvecklades under namnet Polynomial Texture Mapping (PTM) av Tom Malzbender, en forskare vid Hewlett Packards laboratorium i början på 2000-talet, för att enklare kunna skapa trovärdiga tredimensionella modeller i datorspel. Ljussättning är otroligt viktigt för att skapa verklighetstrogna föremål och omgivningar i spel och PTM gav programmerare ovärderlig information för att kunna ljussätta föremål och ge dem verklighetstrogna ytor och detaljer. Efter några år var det inte längre aktuellt att undersöka verkliga föremål för att föra över infor-

mation till datorn, tekniken hade blivit föråldrad i sitt ursprungliga användningsområde, men det var inte slutet för PTM.

Man såg redan från början användningsområden för tekniken inom kulturvård. Tom Malzbender hade arbetat med teknologin kring tredimensionella modeller i spel och design i 12 år, då han under en föreläsning fick höra talas om Bruce Zuckermans projekt med att använda högupplösta fotografier för att hjälpa till med att tolka kilskrift i lertavlor. Efter att ha fotograferat en av Zuckermans lertavlor och experimenterat med datorteknik, framträdde kilskriften på ett mer lättläst sätt och gjorde det möjligt att få fram ny information om en 5000-årig affärsuppgörelse om handel med öl och vete mellan två kungligheter.

Tekniken går ut på att man använder sig av detaljer på en yta blir lättare att se då man belyser den så gott som från sidan istället för att belysa ytan från en 90 graders vinkel, d.v.s. rakt framifrån föremålet, där man i allmänhet håller kameran under fotodokumentation. Sådan ljussättning kallas släpljus och har länge utnyttjats för att dokumentera runstenar och hällristningar. Släpljus fungerar bäst för att ta fram detaljer på en plattare yta och är mindre effektivt på ytor med stort djup, där detaljer kan döljas i skuggor från föremålets övriga delar. Eftersom RTI till stor del använder sig av informationen som

man får fram från släpljus, lämpar sig därför tekniken bäst för att ta fram detaljer på platta föremål eller på plattare ytor eller delar av föremål.

Från Tom Malzbenders ursprungliga prototyp har tekniken utvecklats nämnvärt de senaste 10 åren. Från början användes en ljusrigg, en halvsfär av plast med en diameter på 1 meter och med 50 LED-lampor på fasta punkter på insidan av halvsfären. Föremålet lades ner, täcktes med halvsfären och fotograferades med en kamera som var monterad i mitten av ljusriggen. Metodens begränsning var, förutom att föremålet inte fick vara större än vad som fick plats i halvsfären, också den att man var tvungen att lägga ner en hel del pengar på att bygga den, något som försvårade möjligheten för att börja använda tekniken på många institutioner. Fördelen var att det gick snabbt, man kunde automatisera tekniken, och därför används samma metod på flera ställen idag. Nu kan man förutom att använda sig av samma metod, även utföra RTI med hjälp av en mobil blyxt. Begränsningen av föremålets storlek försvinner och dessutom är det lättare att transportera utrustningen till de föremål som skall dokumenteras. Genom att använda sig av den nya metoden blev tekniken mer mobil. Detta gör det möjligt att fotografera mycket stora föremål och föremål som sitter på otillgängliga platser. Enklare kan man idag säga att PTM är en form av RTI. Med RTI har man tagit tekniken från PTM och vidareutvecklat den med nya filter och metoder för att samla in den information som krävs för dokumentation.

Exempel på undersökningar

Exempel på föremål som har undersökts med RTI är texter från det romerska fortet Vindolanda vid Hadrianus mur i norra England och grekisk text på Antikytheramekanismen, ett

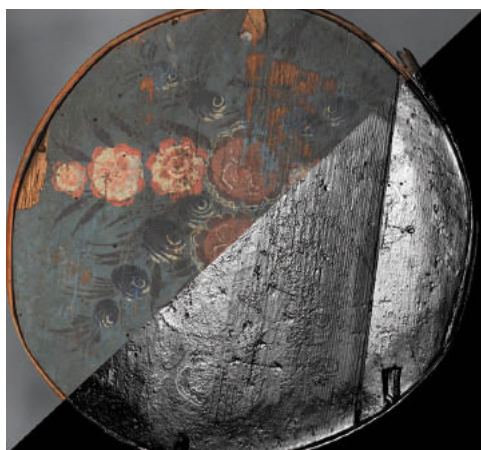
mekaniskt underverk från antikens Grekland. I båda dessa fall handlade det om förståelse av text, något som tekniken visat sig vara ideal för. I texterna från Vindolanda beskrivs allt från truppreelser vid de nordligaste romerska gränserna till personliga reflektioner och brev från bekanta. Tack vare RTI har bokstäver kunnat tydas där det fortfarande finns fördjupningar efter fjäderpennan, trots att bläcket slitits bort från de tunna skivor som man skrivit på. Liknande exempel där tekniken kan användas är på palimpsester: Äldre pergament som har återanvänts, där bläcket tvättats eller skrapats bort. Eftersom RTI är en icke-destruktiv metod, genom vilken man kan dokumentera sådana ytor, är den ett bra alternativ gentemot äldre, destruktiva metoder.

Antikytheramekanismen har å sin sida varit ett mysterium. Eftersom man inte har haft någon idé om vad föremålet var till för, har tydandet av texten på fragment från föremålets väggar och kuggjul varit enormt viktigt. Det har visat sig att föremålet kanske är en avancerad mekanisk räknemaskin som visar planeternas banor och är till för att beräkna viktiga datum. Mekanismen har studerats med hjälp av röntgen tidigare, och man misstänkte efter de undersökningarna att den skulle simulera planeternas banor, men med hjälp av RTI kunde man läsa ut månader, stjärntecken och högtider ur den antika Egyptiska och Grekiska almanackan. Med röntgen svarade man alltså på frågan »hur», medan RTI svarade på frågan »varför» Antikytheramekanismen fungerade på det sätt den gjort.

I vissa fall utsätts historiska föremål för medveten förstörelse. Det är vad som har hänt med många petroglyfer (hällristningar) i Jordanien, redan under historisk tid. Under 2011 användes bl.a. RTI för att rädda den information som fanns kvar i stenen. I många fall har man knackat och slagit bort ytan runt petroglyferna, vilket gör att konturerna kring

figurerna försvunnit, men man har inte gett sig på ytan i själva figuren, vilket gjort att ytorna är subtilt olika. Med hjälp av RTI kunde medvetna verktygsspår urskiljas i figurerna, medan de mer slumpmässiga spåren efter förstörelse kring konturerna på figurerna kunde negligeras. På så sätt kunde man även dokumentera det som man trodde var förlorat. Det som beskrivs i hällristningarna är 2000 år gamla jaktscener, djur och kanske även krigföring. Trots att tekniken kan få fram mycket av det som man tidigare trott var förlorat är det viktigt att tänka på att RTI inte kan få fram helt förlorade detaljer. Det måste fortfarande finnas spår kvar av det man vill tyda, även om det bara krävs väldigt små spår.

Ett ytterligare exempel är en porslinslåda från Bohusläns Museum, där den ursprungliga prickornamentiken målats över med bohusländskt måleri. Den överliggande färgen försvårade dokumentationen av prickornamentiken inte bara genom att färgen lagt sig i fördjupningarna utan även p.g.a. att färgen blir tydligare än djupskillnaden i ett foto-

Porslinsask från Bohusläns Museum. Till vänster i bilden syns ett oarbetat fotografi och till höger ett RTI. Notera korset i prickornamentik en bit ner och i mitten av asken.

grafi. Med RTI kan man till stor del bortse från färginformationen från ett föremål och genom att använda sig av olika filter förstärka kontrasterna mellan ytan och fördjupningar i ytan. I en RTI blir prickornamentiken tydlig, samtidigt som man kan välja att fokusera på färginformationen. Man förkastar alltså inte någon information, både prickornamentiken och det ovanliggande måleriet finns med i dokumentationen.

Beskrivning av metoden

Då man utför en RTI-undersökning behöver man en kamera som fixeras i en fast punkt. Detta görs lättast med ett stativ. Man behöver också två svarta, blanka bollar som placeras i bilden. Beroende på om man skall fotografera ett stående eller liggande föremål, kan man behöva ytterligare två stativ till dessa bollar. Undersökningen går ut på att man skall ta ett antal bilder på föremålet. Varken kameran eller bollarna får flyttas under tiden. Om man råkar stöta till något av stativen kan man få börja om igen. Det man skall flytta under tiden är blixten, som skall flyttas runt föremålet som fotograferas, till en ny vinkel för varje foto [exempel]. För att få ett bra resultat måste blixten dock vara på samma avstånd från mitten på fotot i varje bild, och det enklaste sättet att göra det på är att använda sig av ett snöre och måtta avståndet inför varje bild. När man har gjort detta några gånger går det snabbt och smidigt. Vinkeln från ytan skall vara mellan 15° och 65°, så att inte skuggorna från även små detaljer täcker för stor del av ytan vid de låga vinklarna, och så att inte ljuset från blixten reflekteras i hela ytan så att detaljerna blir utsuddade vid de höga vinklarna.

Storleken på bollarna beror på hur stor yta som skall fotograferas och upplösningen på de foton som skall tas. Det viktigaste att tänka på är att de måste ha en diameter på

RTI-dokumentation under en kurs i Visby under 2012.

250 pixlar i bilden. Detta är p.g.a. att den vita reflektionen från blixten i de svarta bollarna skall vara stor nog för att programmet skall kunna se dem. Det är nämligen dessa reflektioner som gör det möjligt för programmet att räkna ut vilken vinkel som blixten befinner sig i på varje foto.

Möjligheten att undersöka små detaljer såsom penseldrag, sprickor, figurer och inskriptioner är ovärderlig för förståelsen av historiska föremål, inte bara för att tyda tecken och figurer, utan även för att avgöra hur nedbrutet ett föremål är. Man kan se sprickors utbredning under en färgyta, genom att se hur ytan har förändrats eller undersöka hur ett tunt lager guld reser sig ovanpå ett lager rost på ett förgyllt föremål. Kan man undersöka små förändringar så kan man inte bara förutspå större förändringar utan också förhindra att de händer, så länge som man vet orsaken till nedbrytningen.

Ju mer ingående dokumentation man utför, desto mindre behöver dessutom föremålet hanteras, vilket är fördelaktigt för föremål som är svårt nedbrutna, eller som kräver speciell hantering då de skall studeras. Med hjälp av RTI kan man undvika hantering av föremålet i de allra flesta fall. Detta är speciellt viktigt om föremålet är ljuskänsligt. Ett

60-tal ljusblixtar är en förhållandevis liten dos i jämförelse med hur lång tid man kan behöva belysa ett föremål från olika vinklar under en undersökning av det föremålets ytor. Finns dessa RTI-undersökningar tillgängliga för forskare, kan de dessutom sitta på andra sidan jorden och belysa dessa föremål digitalt på sin egen arbetsplats, vilket sparar både pengar, tid och miljöbelastning. Programmet som används för att sammanföra bilderna till en RTI-dokumentation är gratis liksom programmet som används för att undersöka ett RTI. Filerna är förhållandevis små (runt 100 megabyte för de flesta dokumentationerna som vi utfört) vilket gör att man inte behöver en enorm lagringskapacitet såvida, man inte skall utföra en stor mängd RTI. Det är också möjligt att skicka resultaten på mail eller på ett USB-minne till forskare istället för att bekosta transport av föremålet eller forskare. Det är viktigt att veta att tekniken inte ger 3-dimensionella modeller, utan snarare en återgivning av ljussättningen på ett föremål. Man kan alltså inte använda tekniken för att 3D-scanna ett föremål för digital dokumentation och återgivning i datorn.

Ystads klosterkyrka

Under tre dagar i september var jag och en kollega på besök i klosterkyrkan i Ystad för att lära ut tekniken och testa den på de slitna gravhällarna som finns i kyrkan. Gravstenarna är i olika tillstånd av slitage, då de tidigare legat på plats i golvet antingen i klosterkyrkan eller den näraliggande Mariakyrkan. Många hundra år av fotsteg sliter ner en sten och alla detaljer försvinner i takt med tiden för att slutligen vara borta för alltid. Gravhällarna dokumenterades och avtecknades 1793 av G. H. Baeijer och resultaten kan ses i »Ystadshistoria I Sten«, utgiven av Ystads Fornminnesförening (1967). Eftersom ste-

Arbete med en RTI-fil i programmet. I bilden syns hur ett av de filter som finns som tillgängliga används för att förstärka gravhällens detaljer.

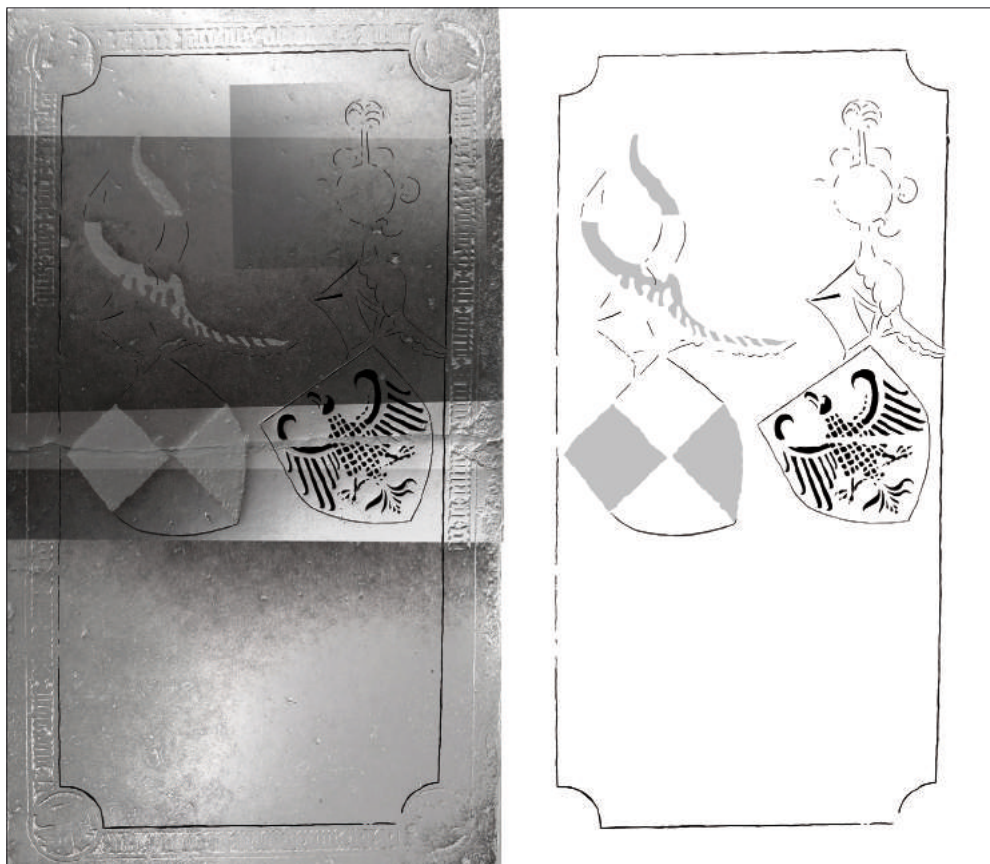
narna har fortsatt att brytas ner p.g.a. slitage sedan dess, så har troligtvis många detaljer gått vilse som fortfarande går att läsa om i boken. Samtidigt så tog man sig många friheter i tolkningen av detaljerna och kanske även vad gäller på texten på gravhällarna.

Därför hade *fornminnesföreningen* i Ystad frågat oss om vi kunde lära ut tekniken till de anställda och samtidigt dokumentera några av gravhällarna.

Eftersom gravhällarna sitter i golvet och är ganska stora föremål var kameran tvungen

Detalj från gravhäll i Klosterkyrkan i Ystad. Till vänster i bilden syns ett obearbetat fotografi och till höger ett RTI.

En av gravhällarna i Klosterkyrkan i Ystad. Bilden till vänster är under dokumentation och bilden till höger är efter dokumentation. Notera att bilden till vänster består av flera »snapshots» som lagts i lager på varandra i bildredigeringsprogram.

av sitta högt upp och vara riktad nedåt. Dessutom var vi tvungna att ta tre RTI-undersökningar på de flesta gravhällarna och sedan undersöka dem var för sig. Det är inte möjligt att sätta ihop fotografier i efterhand och skapa större RTI, eftersom ljuset skall ligga i olika vinklar på varje foto. Däremot kan man sätta ihop färdiga RTI för att jämföra detaljer i de olika delarna av gravhällen. Det gör att det är svårt att få en helhet i ljussättningen på gravhällen, men om man skall identifiera och dokumentera detaljer på olika delar på gravhällen är det viktigare att lägga ljuset rätt vid just den detaljen, inte över hela ytan på häll-

len. Sedan kan man lägga ihop detaljerna för att få en helhet.

I bildmanipuleringsprogram kan man sedan förstärka detaljerna med färg för att förenkla och öka det pedagogiska värdet i dokumentationen. I detta fall användes ett bildmanipuleringsprogram där man kan lägga flera bilder på varandra med olika grad av genomskinlighet för att jämföra detaljerna. I RTI-programmet som används för att visa undersökningarna och lägga ljuset i olika vinklar kan man också ta »snapshots», bilder av en specifik ljussättning och exportera som bildfiler. Det är dessa som har lagts in i bild-

manipuleringsprogrammet och som jämförs med varandra. I och med detta får man en klar bild över de olika detaljer som finns i ett föremål, i detta fall en gravhäll.

Avslutning

RTI är fortfarande en teknik under utveckling. 2010 fick Cultural Heritage Imaging, en organisation som arbetar med att utveckla och föra ut information om digitala dokumentationsmetoder för de som ansvarar för kulturarv, ett stipendium för att utveckla ytterligare matematiska filter som kan användas till RTI-dokumentation. Dessa filter använder sig av matematiska processer, kallade algoritmisk rendering, och gör det möjligt att visa upp dokumentationen på helt nya sätt. Ett exempel är att programmet kan färglägga fördjupningar och detaljer i en yta på egen hand utifrån en RTI med hjälp av ett av dessa filter. Det sparar tid vid efterbehandlingen av dokumentationen och samtidigt undviker man att man får med subjektiva bedömningar, eller så har man åtminstone en objektiv källa att jämföra sin egen bedömning med. Ju fler sätt man har att visualisera en dokumentation på, desto högre pedagogiskt värde har dokumentationen dessutom, både för forskare och för intresserade i allmänhet. Man tar till sig information på olika sätt och med fler visualiseringsmöjligheter är chansen större att nå ut till en bred publik.

Summary

Reflectance Transformation Imaging is a photographic technique originally developed for the computer games industry, but it has also found a home within the field of cultural heritage. The technique requires a relatively small amount of equipment for the result gained. Essentially, an object is lit, by a flash, from a variety of angles and a digital photo-

graph is taken at each angle. The key is a couple of reflective black spheres placed in the picture. A small highlight on the sphere from the flash gives the software the necessary positioning information. A special freeware program then calculates the direction of the light in each image, and creates a re-lightable image, viewable in another freeware program on the computer. The technique has been used on several difficult objects. Examples include the Antikythera mechanism, an ancient mechanical marvel from ancient Greece, to the Vindolanda tablets, writings from a fort on the northernmost border of Rome in England, and on ruined petroglyphs in Jordan. Since the technique can bring out details that are hardly visible to the naked eye, it is especially useful for interpreting texts or symbols that would otherwise be missed. In 2012, a number of grave monument slabs in the monastery in Ystad were investigated with the technique, with hopes of rediscovering lost information.

Litteratur

- Earl, Graeme, Martinez, Kirk & Malzbender, Tom. Archaeological applications of polynomial texture mapping: analysis, conservation and representation, *J. Archaeol. Sci.*, 2010 Waltham, Mass.
- Malzbender, Tom, Gelb, Dan & Wolter, Hans. Polynomial Texture Maps. I: SIGGRAPH '01: Proceedings of the 28th Annual Conference on Computer Graphics and Interactive Techniques, 2001, New York, s. 519–528.

<http://www.antikythera-mechanism.gr/>

<http://culturalheritageimaging.org/Technologies/RTI/>

Mer information om tekniken finns på sidan »Cultural Heritage Imaging» (<http://culturalheritageimaging.org>). Där kan man också ladda ner programmet gratis och titta på instruktionsvideor som ger exempel på hur RTI fungerar och på föremål som dokumenterats med tekniken.

Kämpinge vall, ett litet kulturarv

Av Jan O. Mattsson

Professor em. vid Lunds univ., inst. för naturgeografi och ekosystemvetenskap

Kämpinge vall, nära den skånska sydvästkusten, har av arkeologer undersökts – särskilt av Lars Ersgård. Den har av honom betraktats som en vikingatida vallanläggning, tillkommen av människohand. I denna artikel ger naturgeografen Jan O. Mattsson en annan ursprungsförklaring. Vallan är sannolikt en av naturen väsentligen skapad flygsandsdyn.

Red.

Kämpinge vall är benämningen på en idag ca 600 m lång, 15–40 m bred och 1–2 m hög höjdsträckning som från en position strax innanför östersjöstranden löper i nära nog rak riktning mot östnordöst fram till kustvägen (väg 511). Vallan sägs ha tidigare fortsatt upp genom Kämpinge by. Den har en brant lutning åt nordnordväst och sluttar mera flackt åt sydsydöst. Vallan är högst och bredast i sin sydvästliga del ca 200 m från havet för att successivt bli lägre och smalare mot östnordöst. Södra Mariavägen följer idag vallens sydsida (Fig. 1). Längs vallens sida mot nordnordväst löpte en numera torrlagd vallgrav. Den lär ha varit vattenfylld ända in i modern tid.

Vallens ursprung är inte helt klarlagt. Vallan och området söder om denna blev föremål för arkeologiska undersökningar 1983 och 1987. Man tog upp sammanlagt 5 schakt, varav 3 förlades till området söder om vallan och 2 till vallan. Intill vallan på dess sydsida fann man ett tunt kulturlager som man menar kan ha varit samtida med vallan (1, 2 och 3). I ett schakt 24 m sydsydöst om vallens sydsida togs från kulturlagret upp två prover med träkol för C14-datering. Ett tredje prov med träkol från en härd togs också upp från samma schakt. De tre proven daterades till sen vikingatid/tidig medeltid, d.v.s. tiden mellan åren 950 och 1100 e. Kr. Utgrävningarna, som under ledning av Lars Ersgård ut-

fördes 1983, visade också att »anläggningen» i sitt första skede byggts upp av sand och torv såsom en låg vall. Senare har man byggt på vallan med mylla och sand och förstärkt den på nordsidan med grästov och en yttre skoning av behuggna flintblock. De få fynd som påträffades i vallan var av obestämbart ålder. Man har antagit att vallan ursprungligen kan ha omgärdat någon form av handelsplats. Under senare århundraden utgjorde den en gräns för Kämpinge bys inägor mot nordväst, eftersom området söder om vallan brukats som åker och betesmark (3). Man har också framhållit att vallanläggningen kan vara den enda bevarade i sitt slag i Sydsverige. Ersgård uppger dock i *Vår marknad i Skåne* (3) att det möjligen funnits ytterligare en liknande vallanläggning i Skåne. Denna framträder i Skånska rekognosceringskartan från 1812–1820 vid mynningen av Höje å i Lomma men är numera bortbyggd.

C14-dateringarna har ansetts tyda på att Kämpinge vall kan ha varit i bruk samtidigt med stenspärren över inloppet till Foteviken, vilket ger en ytterligare dimension åt vallanläggningen (3 och 4). Kämpinge vall nämns också i utgåvor från Bärnstensmuseet i Kämpinge och kulturföreningen Calluna (5 och 6).

Senare har vallan tolkats som gränsmarkering. Enligt en källa – *Almargården i Kämpinge by* – (7) med kommentarer till 1697 års

och 1785 års kartor över Kämpinge var Almaregårdens åker- och ängsmark indelad i tre separata vångar, vilka var omgärdade av vallar. Den sydvästra vångagränsen, som sträckte sig från stranden upp mot gårdarna i Kämpinge, är än idag synlig som en vall, Kämpinge vall. Enligt den återopade källan anses vallen i fråga vara uppförd av sand och tång eller torv och tång, där tången utgjorde armering.

På en av Bärnstensmuseet uppställd informationstavla vid vallen ges beskedet att vallen först byggts upp med sand och torv. Sedan har den byggts på med sandblandad jord och förstärkts med grästorv och stöttats av en mur av huggna flintblock med ursprung från stranden och kritberggrunden som går i dagen i trakten.

Harald Lindal (8) fann en mängd intressanta uppgifter i en lantmäteribeskrivning från 1711 över Rängs socken. Vi får i lant-

mätarens beskrivning av gårdsgårdarna bl.a. veta »vilka vedemödor flygsanden beredde byamännen. Gårdsgårdarna uppförde man här av uppkastad jord. Virke var ju en lyxvara. Sanden for så våldsamt fram, att åborna 'somblige åhr nödgas 2 à 3 gånger sådana gårdesgårdar uplytta'.» Lindal berättar också om Matthias Solberg, en ung student, som efter utbildning förordnats 1759 som plantör av utsatta sandytor på Falsterbonäset och anknytande landområden. Solberg hade våren 1760 »vid Kämpinge vångagärde, som utgår från Kämpinge by neder till havet, vilket ock var nu alldeles överhöljt med flygsand», låtit utså en tunna sandhavre och margräsfrön.

Vall-liknande stationära dyner förekommer också på andra håll i Skåne, t.ex. i Vombsänkan, som är ett lättjordsområde i trakten av Sjöbo och Veberöd. Vid den senaste landisens avsmältning var Vombsänkan till stor del fylld med smältvatten. I denna issjö av-

Fig. 1. Kämpinge vall från dess norra del i riktning mot västsydväst. 2013-07-30 14:43.

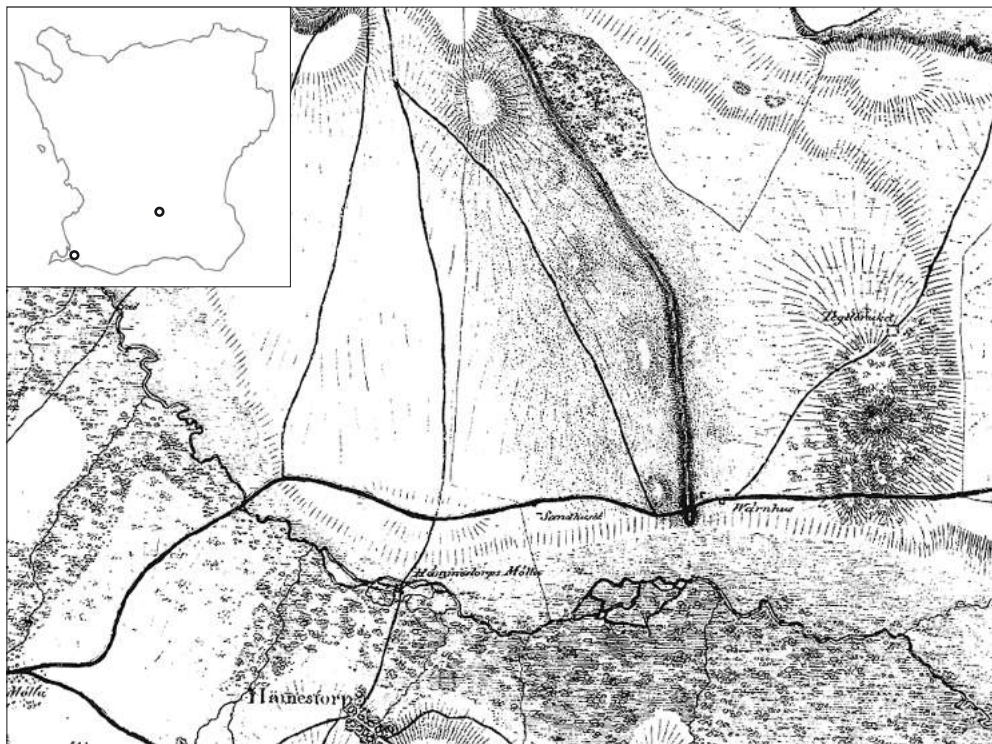

Fig. 2. Skånska rekognoseringskartan från 1812–1820 avbildar en 3,5 km lång stationär sanddyn vid Klosteråsagen väster om Sjöbo. Dynen har vuxit upp kring en fädriftshägnad i ett öppet odlingslandskap, som idag är skogklätt (Vombs fure). I den infällda skånekartan markerar svarta cirklar aktuella platser, den nordliga Klosteråsagen, den sydliga Kämpinge.

sattes stora mängder fint material som efter istiden och fram mot vår tid i torrt tillstånd kan förflyttas av vinden och som därmed gör trakten utsatt för vinderosion (stoftflykt, sanddrev och översandning). De finaste jordfraktionerna och humuspartiklarna, vilka utgör markens bördigaste beståndsdelar, fraktas bort av vinden som gulbruna stoftmoln. De något större partiklarna, som består av mellansand, kryper eller studsar fram i ett marknära skikt, 1 à 2 m högt. Partiklar grövre än 2 mm stannar kvar på fälten (9).

Linné (10) nämner i sin Skånska Resa, som företogs 1749, de problem som vinderosionen utgjorde i bl.a. Vombsänkan. Men de öppna fält som han såg vinderoderade, speciellt norr om vägen mellan Sjöbo och Vebe-

röd, planterades under senare hälften av 1800-talet med tallskog och skyddades därmed mot fortsatt vinderosion. De områden i Vombsänkan som eroderats i senare tid, särskilt Ilstorpsslätten, var för drygt 150 år sedan och tidigare sankta betesmarker men är idag odlad mark. Man skulle kunna säga att problemet med vinderosion flyttades söderut.

I skogsområdet, Vombs fure, norr om vägen Sjöbo–Veberöd vid Klosteråsagen finns idag en 3,5 km lång, med gräs och furor bevuxen sanddyn, som från vägen löper i nordlig till nordvästlig riktning mot Vombs by (11 och 12). Dynen och liknande långsträckta sanddyner i traktens skogar, förmodas ha ett antropogent ursprung, exempelvis att ha bildats längs ägo- gränser (Fig. 2). Dynen vid

Klosteraågen har byggts upp kring en fädrift-hågnad mellan byn i norr och betesmarken i söder. Hågneten, som utmärks i en lantmäterikarta från slutet av 1600-talet och i denna betecknats som fädrift, bestod troligen av algrenar staplade mellan längre, vertikala kåppar. När hågneten blivit helt översandad, har ett nytt byggts upp över det gamla med återanvändning av de vertikala kåpparna och med fortsatt stapling av nya algrenar, (9 och 11) Dynens tillväxt till nuvarande höjd, 2–4 m, torde ha skett under relativt kort tid, kanske ca 100 år.

Harald Agrell (13 och 14) har inventerat Kristianstadsslåtten inlandsdynen, främst deras lokalisering till ågogråns. De ger intrycket av att vara geologiskt sett mycket unga bildningar delvis avhängiga kulturmiljön. I några fall kan lantmäterikartorna användas som ett mera exakt stöd för datering. Från slutet av 1600-talet och någont sekl framåt förekom intensifierad sandflykt. Perioden sammanfaller inledningsvis med betydligt stormigare väder över norra Europa än vad vi har idag. Liknande förhållanden förekom också under det tidiga 1300-talet. Detta kan möjligen indikera att dynerna också präglats av förändringar i naturmiljön.

I ett dynkomplex norr om Drottningtorp, väster om Gualöv, försvinner en förmodligen medeltida gårdsgård rakt in i en av dynernas åndsluttnings. Dynen i fråga övertvåras av en annan yngre gårdsgård. Förhållandet medger datering av dynbildningen både »bakåt och framåt» i tiden.

Rickard Åhman har i flera studier följt vinderosionsutvecklingen på Ilstorpsslåten (9 och 12). Han har bl.a. dokumenterat utvecklingen av en s.k. staketdyn i en nord-syd-orienterad ågogråns ca 500 m öster om Ilstorp kyrka (Fig. 3). Under ett taggtrådstaket har flygsand deponerats och så småningom begravn staketstolparna. Sannolikt har gråsvvegetationen under staketet varit till-

råckligt vindbromsande för att sanden skall ackumuleras. Efterhand har sanddrivan själv initierat ackumulationen och en symmetrisk dyn har vuxit upp. Man har förlångt några av staketstolparna i takt med pålagringen av sand (11). Under perioden 1975–1985 höjdes dynen med ca 5 cm per år (12).

Låt oss nu återvända till Kåmpinge vall. Denna »anläggning» torde i likhet med liknande vallar på andra håll vara ett verk av både människan och vinden. Den ågogråns i Kåmpinge som man från början möjligen markerat med ett gårde av någont slag, fanns i en trakt som tidvis utsattes för svåra flygsandsattacker. Sanden drevs av kraftig vind in från stranden mot innanför denna liggande mark. Också de sandiga utmarkerna i väster (dåtidens omfattande Skanörs Ljung) torde

Fig. 3. Staketdyn på Ilstorpsslåten. Sand har blåst in från båda sidor av dynen. Efter (12).

tidvis ha levererat stora sandmängder. Talrika vittnesmål om översandning av odlad mark i Kämpinge och Räng finns i litteraturen. Beträffande den »antropogena dynen» väster om Kämpinge by nämner Risinger (15) att denna »bildar gräns mellan bebyggelsen i norr och åkrarna söder därom». Han nämner också »att denna dyn samt flygsandsområdet i sin dåtida utsträckning finns i en 'Beskrifning öfver den emellan Falsterbo och Kämpinge By belägne af flygsand besvärade neige år 1761' (Räng, Akt No 1)». Risinger (15) ser den antropogena inlandsdynen vid Kämpinge by som speciellt intressant, en »dyn vars historia kan spåras tillbaka till ett sandstaket markerat i en lantmäteriakt från 1761».

En betydande flygsandkälla var troligen de exponerade sandytor, som uppkommit i samband med torvskärning. Sådana urblåsningsytor torde ha varit vanliga i det icke uppodlade området väster om bebyggelsen i Kämpinge. Gränsmarkeringen från byn i västsydvästlig riktning, möjligen i form av ett gärde, torde ha utgjort ett hinder för sanddrevet och successivt »klätts in» i deponerad sand. Hindret har därmed ökat i höjd och bredd och blivit allt effektivare som sandfångare, särskilt som man då och då stabiliserat den växande stationära sanddynen genom torv- och tångarmering och stenskonung. Med hänsyn tagen till flygsandkällornas belägenhet torde sandackumulation i anslutning till den växande vallen ha inträffat vid hårda vindar från såväl söder till sydost som från den västliga sektorn. Dynen borde som följd härav möjligen ha varit mera symmetrisk i tvärsnitt. Dess brantare nordnordvästslutning kan dock måhända förklaras av befintligheten av en vallgrav och en stenvall, men kan också bero på att sandtransporten var dominerande från västsektorn. Dynens sydsydostslutning skulle då mera ha haft karaktär av läsida med en förstärkt sanddeposition.

Beskrivningarna från de båda skånska lättjordsområdena stöder antagandet att Kämpinge valls tillväxt periodvis kan ha varit snabb. Vallen är troligen en stabiliserad dyn i anslutning till ett gärde, men dess tillväxthistoria är ännu grovt tecknad. C14-dateringar av lämpligt material från själva vallen, t.ex. tång och grästov, borde kunna bidra till att skärpa beskrivningen av hur Kämpinge vall bildats och utvecklats. Troligen har människans roll för vallens tillblivelse varit mera stabiliserande än anläggande.

Summary

Kämpinge vall a small ancient cultural monument

Kämpinge vall is a sandy bank, c. 600 m long, 15–40 m wide and 1–2 m high, extending from a position close to the Baltic shore in an eastnortheasterly direction towards the village of Kämpinge in the southernmost Sweden. The origin of the bank is not fully elucidated. Archaeological studies just to the south of the bank have revealed a thin cultural layer which is believed to have the same age as the bank. C14-datings of charcoal from the layer have placed its origin to the period from the late Viking Age to the early Middle Ages. The bank was supposed to have hedged a trading center or marked a boundary belonging to the Kämpinge village. The bank was also supposed to be the only one preserved in Southern Sweden. In the present paper similar banks are described from some other areas in Scania having sandy soils and it is pointed out that all of them are built up of material deposited by the wind close to fences etc. The descriptions from the scanian areas with sandy soils indicate that the growth of Kämpinge vall periodically may have been fast. The bank, which is situated in an area which had a good supply of sand, is probably a stabilized dune connected to a fence. C14-

datings of suitable material from that specific bank may perhaps contribute to sharpen the description of how it was formed and developed. Man's rôle in the creation of the bank has probably been more stabilizing than establishing.

Referenser

- (1) Ersgård, Lars, 1984. Rapport. Arkeologiska undersökningar vid Kämpinge 1983. I: Pugna Forensis-? Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981–83. Länsstyrelsen i Malmöhus län i samarbete med Vikingeskibshallen i Roskilde, Malmö Museum, Lunds universitets historiska museum. Lund.
- (2) Ersgård, Lars, 1986. Kämpinge och köpingarna – om tidigmedeltida handelsplatser i Sydvästskåne. I: André, A., m.fl. Medeltiden och arkeologin. En festskrift till Erik Cinthio. Lund Studies In Medieval Archeology I. Lund.
- (3) Ersgård, Lars, 1988. Vår marknad i Skåne. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. Lund Studies in Medieval Archeology 4. Akad. Avhandl.
- (4) Stark, Kennet, 2011. Östra Höllviken. Arkeologisk utredning steg 1, 2010, UV Rapport 2011:9.
- (5) Utdrag ur brev från Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen Malmöhus län 1991-12-17. Bärnstensmuseet vid Kämpinge vall.
www.brost.se/swe/arkeologi/vall
- (6) Johansson, Ingemar H. & Kindblad, Christian, 2008. Kämpinge. Fiske, jordbruk och sommarliv. Calluna.
- (7) Almaregården Kämpinge by – Lite historia i Blommor på Almaregården.
www.almaregården
- (8) Lindal, Harald, 1931. Ljungen genom tiderna. Från ödemark till badort. Trelleborg. Tryckeri A.-B. Allehanda.
- (9) Åhman, Rickard, 1974. Vinderosion i Sydsåne. Svensk Geografisk Årsbok 50: 232–240.
- (10) Linnaeus, Carl, 1751. Carl Linnæi Skånska Resa förrättad år 1749. Stockholm, Uplagd på Lars Salvii kostnad 1751.
- (11) Lidmar-Bergström, Karna, Mattsson, Jan O., Rapp, A. & Åkerman, J., 1983. Guider för naturgeografiska exkursioner genom områden i Skåne med vinderosion respektive preglacialt landskap. Lunds universitets Naturgeografiska institution. Rapporter och notiser 54.
- (12) Nihlén, Tomas & Åhman, Rickard, 1991. Vinderosion i Skåne. Svensk Geografisk Årsbok 67: 126–136.
- (13) Agrell, Harald, 1980 a. Inlandsdyner på Kristianstadsslätten, östra Skåne. Svensk Geografisk Årsbok 56: 23–37.
- (14) Agrell, Harald, 1980 b. Kristianstadsslätans inlandsdyner – geologiska minnen från historisk tid. Gärdås Härads Hembygdsförenings Årsbok 1980: 16–27.
- (15) Risinger, Björn, 1984. Sanddyner i Malmöhus län. Naturvårdsenheten Meddelande Nr 1984: 1.

Antikvariska uppgifter i Sven Nilssons resejournal från Halland 1814

Av Påvel Nicklasson

Docent i förhistorisk arkeologi, Lunds universitet

Sven Nilsson ses med sitt arbete *Den skandinaviska Nordens ur-invånare* (Nilsson 1838) utgiven i häften mellan 1838 och 1843 som den moderna arkeologins portalfigur. Han vidgade Thomsens treperiodsystem med sten- brons- och järnålder genom att tillföra en ekonomisk dimension där perioderna befolkades av vildar, nomader och bönder. Genom att jämföra arkeologiska artefakter, framför allt från stenålder, med redskap från sentida primitiva folk, grundlade Nilsson en av arkeologins viktigaste metoder, den komparativa, och tillförde forskningen en ny dimension.

Forskaren

Sven Nilsson var en framstående naturforskare och blev professor i zoologi vid Lunds universitet och var nydanande även som zoolog och geolog. Nilssons intresse för forntiden vaknade sent, och hans första arkeologiska arbete är förordet till andra upplagan av hans *Fauna*, delen om Fåglarna från 1835 som är ett förarbete till *Ur-invånare*. Även om det saknas en riktig biografi finns det bra översikter om Nilssons liv och gärning, bland vilka bör nämnas den mångsidiga artikelsamlingen *Sven Nilsson En lärd i 1800-talets Lund* från 1983 (Regnell 1983). Idéhistorikern Jakob Christensson har i flera tänkvärda artiklar utforskat Sven Nilssons förhållande till arkeologin (Christensson 2001b; Christensson 2001a; Christensson 2002; Christensson 2005b; Christensson 2005a; Christensson 2012).

Nilsson genomförde under hela sin aktiva tid ett stort antal resor. Han genomkorsade Skåne på längden och tvären, men reste även i övriga Sverige och Norden. Han genomförde också studieresor till Danmark, Tyskland, England och Frankrike.

Sven Nilsson var noga med att notera vad

han såg. På Lunds universitetsbibliotek förvaras ett 40-tal av hans anteckningsböcker förda mellan 1810- och 1870-talen. Anteckningsböckerna tjänade som databas för vidare studier, och Nilsson skrev utkast till brev och uppsatser i dem. Det var vanligt att resenärer gjorde anteckningar om monument och märkvärdigheter de såg längs vägen, och fornlämningar räknades hit. Även om en resenär inte var vad samtiden kallade antikvarie eller fornforskare kunde han göra noteringar och teckningar av fornlämningar. Att studera och dokumentera fornlämningar sågs också som en patriotisk och vällovlig handling, som många ville utföra. Även om Nilsson framför allt gjorde anteckningar om naturalier finns det därför också spridda noteringar om fornlämningar i hans anteckningsböcker, även från tiden innan han på 1830-talet trädde fram som arkeolog.

Anteckningsböckerna är delvis svårarbetade. Nilsson använde sidorna ända ut i marginalen och då det fanns mycket att anteckna använde han en mikroskopisk handstil. Nilsson hade bråttom och ville hinna med så mycket som möjligt. Därför förkortade han namn, ord och hela meningar i ett

slags personligt stenografiskt system som växlade med åren. Anteckningarna är givetvis förda på gammalstavning, som innefattade personlig stavning. Nilsson använder till exempel ofta w då vi stavar med v.

Nilsson har på sina ställen tecknat av vad han sett. Han hade dock ingen större konstnärlig begåvning, och hans teckningar kan som bäst kallas skissartade. Trots det kan de ge värdefull information om vad Nilsson såg och inblickar i hans tankar och forskning.

Halland 1814

En av de första resorna Nilsson gav sig ut på var en studieresa till Halland 1814 som finns beskriven i den första av Nilssons bevarade anteckningsböcker med det ståtliga latinska namnet *Diarium Hist. Natur, ad finem Anni MDCCCXIII Inceptum*, 'Naturhistorisk dagbok påbörjad i slutet av år 1813'. Förutom att resa tjänstgjorde den unge Nilsson som informator på godset Fröllinge i Getinge socknen utanför Halmstad. Nilsson var vid den här tiden docent i zoologi vid Lunds universitet, en osäker och föga inkomstbringande syssla. Han var en framstående forskare med huvudintresse fåglar och satsade hårt för att stanna kvar i den snåriga akademiska världen. Att börja föra systematiska anteckningar kan ha varit ett beslut för att underlätta de akademiska ambitionerna. Till skillnad från nästan alla dåtida akademiker, som kom från adeln eller prästerskapet, var Nilsson av bondesläkt och hans livsresa från en bondgård i Asmundtorp utanför Landskrona till firad Lundaprofessor var en enastående klassresa. Att Nilsson kom från ett bondehem var delvis ett handikapp. Prästsöner blev tidigt skolade i latin, medan Nilsson åtminstone i början av sin akademiska karriär måste ha haft svårigheter med språket. Latin var nödvändigt för att bestämma naturalier och för att kommunicera med lärda. Delar av anteckningsboken

är förd på latin, och Nilsson kan ha övat upp sina språkfärdigheter på detta sätt.

År 1814 befann sig Sverige i krig med Napoleons Frankrike och dess allierade Danmark. Detta präglar Nilssons anteckningar i så måtto att han gör några patriotiska kommentarer och känner tacksamhet över att ingen fiende ödelagt Halland. För övrigt var Nilsson en inbiten akademiker och civilist som gör få utvecklingar utöver sitt akademiska verksamhetsområde.

Nilsson hade av allt att döma sällskap med andra studenter. Han nämner dock inte sina kamraters namn, och ibland framgår det att han hellre ger sig ut på egna upptäcktsfärder än umgås med kamraterna. Nilsson var en särpling, hade ett hetsigt temperament och som klassresenär hade han svårt att passa in i akademiska umgängesmonster och var nog litet av en enstöring.

Större delen av vistelsen tillbringade sällskapet på Fröllinge. Det var en oskriven regel att adelspersoner tog emot resande vetenskapsmän och studenter som en del av den upplysta herrgårdskultur som bestämde umgängesvanor i över- och medelklass och det var inte ovanligt att man anställde unga akademiker som informatorer. Att utforska fäderneslandet sågs som behjärtansvärt, och gods och herrgårdar kunde vara små vetenskapliga centra med bibliotek, samlingar och gästforskare, som kunde tävla med universitetet i storlek och kvalitet.

Nilsson ägnade sig runt Fröllinge åt sin favoritsysselsättning: att studera fåglar. Studiet bedrevs genom att skjuta, artbestämma och dissekera ett enormt antal fåglar, vilket han noga dokumenterade i dagboken. Nilsson var en inbiten jägare och han skriver entusiastiskt om sina expeditioner och vilka byten han fällde. Jakten blev så småningom en väg in i arkeologin eftersom Nilsson ställde frågan om vilka redskap man använt vid jakt och fiske under forntiden. Hans svar blev

redskap av sten och flinta som genom Nilssons praktiskt inriktade analys förvandlades från mystiska kultredskap och torsviggjar till vardagsredskap under en tid som föregick de isländska sagorna och bruket av metall.

Nilssons antikvariska anteckningar

Sällskapet gjorde utflykter, bland annat i Ätradalen. Det är här som Nilsson gjorde sina flesta antikvariska noteringar. För att få en överblick över trakten besteg man det så kallade Kungsberget, från vilket man hade en vidunderlig utsikt:

Här mötes ögat af tre gråa stenpelare som resa sig upp, midt på den slätta och kala heden. Detta är Haborgs galge. Dess afstånd från Kungsberget är ungef. 2000 alnar ost-sydost. Afståndet från slottet passar bra med Historien. Signild kunde väl se att något upphissades i galgen: men om det var hennes älskade Haborg eller dess rock, kunde hon intet se.

Nilsson använde den populära berättelsen om Haborg och Signild som tolkningsram för traktens fornlämningar. Efter att ha beundrat utsikten från Kungsberget gav man sig ner för att studera fornlämningarna på nära håll.

Haborgs galge står tät wid Landsvägen 1/2 mil från [*Slöinge?*] till *Skönnevad* (Boråsvägen). Den består af två granitstenar, ungefärln 8 alnar höga. Breda och kantiga och gråa likna de på afstånd ekstubbar. De äro lika höga och stå jemnt en fann från hvarandra. Man skulle visst ännu på en öfverlagd tvärstång kunna upphissa en Haborg. Här säges denna Nordens Romanhjelte pröfvat Signilds trohet och den ed hon svurit ho[n]o[m] att dö samma stund som han. Haborg tyckes hafva känt könets eder och löften; men Signild denna sköna Signild för hvars skuld han måste låta hänga sig, befanns trogen och glad som en Brudgom svängde han sig upp; ty han var nu säker att Signilds omarmningar väntade honom i Walhalla. – Skada att man tviflade om att detta är rätta stället. Det borttager en stor del af effecten vid så märkvärdiga monument. En tredje sten af samma höjd och skapnad, står 30 à 40 steg derifrån. Vid denna ligger en platt sten ned på marken. Denna är till form som en runsten: men hvarken på denna eller på de andra märktes Runor. Närmare Asie står ännu ett par resta stenar; och i allmänhet

finnas här en mängd sådana i Halland: men en stor del äro bortkörda till grindstolpar och dylikt. De synas alla vara resta på valplatsen öfver falna kämpar. I morgon går jag att bese flera: i natt inlogeras jag hos en rik enka i Asa.

Hagbards galge är en välkänd fornlämning i Asige socken. Legendan säger att den norske kung Hagbards ska ha hängts i en galge från stenarna. Nilsson nämner inget om ristningarna på stenarna i Hagbards galge, som inte uppmärksammades förrän på 1860-talet. Uppgiften om resta stenar mellan Hagbards galge och Asige by är intressant, eftersom det numera inte finns några resta stenar. I äldre Ortsbeskrivningar som Richardsons från 1752 (Richardson 1752) och Sven Peter Bexells från 1817 (Bexell 1817) framgår det tydligt att det funnits resta stenar runtom i Halland, och detta var en fornlämningstyp som på många håll präglade landskapet och Nilsson såg dem till synes runt om i Halland. De flesta resta stenar har tagits bort i och med jordbrukets expansion.

Efter att ha tillbringat natten i Asige fortsatte sällskapet dagen därpå genom det mytologiska landskapet. Förutom att berätta om Signilds källa beskriver Nilsson det stora Vägbrogravfältet:

Efter erhållen frukost, togs vägen åt söder till *Signilds källa*. Här i nejden säges den sköna Signild hafva bott men ingen af oss wiste hvar Signildsbur har stått (En af vårt sällskap som blef efter, såg den följande dagen. Der finnas ännu vid och? efter en stor byggnad. –) Källan är ett stycke söder om landsvägen nedför en backe ned vid sidan af åen. Den synes varit runt ett par famnar i diameter, men är nu alldeles hopvuxen af [?]snår. Den beskuggas af en ahl, som lägrat sig vid dess ena sida. Från källan nedflyter ett förträffligt vatten; det kvällar upp ur jorden, och nedrinner genom en liten bäck i åen. Ur källan drack jag den sköna flickans skål, och gaf en suck åt de älskandes minne.

Derifrån togs vägen åt Vägebro [...] Sedan vi passerat Bron och kommit upp på heden sågo vi till vänster på ett upphöjdt, dock ej brandt ställe, en hop uppresta stenar hvaraf 5 stå uppresta och en No 5 ligger till hälften ned. Dessa stå i en rad som formerar en bäge. [som upp?] ifrån 1 till 6 är 39

steg. No 1. är vid pass 4 aln. hög 3. Dto bred, platt. No 2 af samma form men mindre. No 7. är mycket lång 7 steg; af sa[mm]la form som stenarna i Haborgs galge.

B är en oval af stenar till antalet 16. rundaktiga, låga att sitta på. Vid ena ändan = x. är en håla. Der har kanske i senare tider legat en sten som förr stått vid hufvudet af den kämpe som troligen här ligger begrafven I denna oval ligger en slagen Göth och idag sitter en hans svaga son och suckar på hans graf.

30 steg ofvanför nämnda stenar, der marken är högast, har man graft: men för länge sedan; ty hålan är redan bevuxen med ljung.

Hädes står ännu flera resta stenar på denna hed. Men nedåt söder står den skönaste af alla. Han är 4 1/2 aln hög öfver 6 quarter bred platt och slätt på alla sidor, hoptryckt fyrkantig. Bredvid ligger en litet mindre. Här har man ett ögonskenligt bevis hur Kongsförordningen om Monumenters bevarande (fredande) efterleves. En mängd hålör finns från h[vil]ka stenarna äro bortkörda, och hela gärdsgården längs åt landsvägen är grundlagd med långa sköna stenar som äro plundrade från de aflidna kämparnas gravar. (C1 p. 219f)

Återigen framgår det att resta stenar tagits bort, använts som byggnadsmaterial eller hamnat i gärdesgårdar.

Kongsförordningen Nilsson nämner är det kungliga plakatet från 1600-talet om skydd för rikets fornlämningar. Fornvården var under tidigt 1800-tal svårt eftersatt men hade börjat debatterats allt livligare och många kämpade för ett starkare lagskydd. Skiftena av mark decennierna runt år 1800 hade gjort frågan akut eftersom mark uppodlades och fornlämningar röjdes bort i en omfattning vi inte ens kan föreställa oss. Alla resenärer som var det minsta antikvariskt intresserade berättar under denna tid om förstörda och skadade fornlämningar över hela landet.

I Lund var professor Nils Henrik Sjöborg en av de drivande för att förbättra lagskyddet och han hade 1813 skrivit vad vi skulle kalla debattartikel i *Lunds Weckoblad* som också publicerades i Götiska förbundets mer spridda tidning *Iduna* (Sjöborg 1814). Som lundensare var Nilsson säkert väl insatt i Sjöborgs arbete.

Tillbaka

Efter utflykterna återvände man till Fröllinge. Nilsson skriver i sin anteckningsbok att han tycker att det är tråkigt att umgås med sina kamrater och att han därför ger sig ut på exkursioner på egen hand. Ett sådant tillfälle var en längre promenad under vilken Nilsson gjorde intressanta antikvariska iakttagelser.

Idag kl. 8 företogs en promenad till Froeskog elr Frösboke. Den ligger ungefl. $\frac{3}{4}$ mil från Fröllinge. Skogen ligger teml[ige]n högt och på en jemn plats. Den består nu nästan endast af rutnade och afbrutna bokstubbar, som resa sig här och der spöklikt gråa likt gastar från fornverlden. En hemsk och dyster tystnad synes sväfvva bland dem öfver de hjeltars grifter som här multna. *Kumbel* af mindre stenar, omkring ett m[änni]skohufvuds storlek, [besatta] utomkring med en rad stenar, ligga strödda öfver fältet. Det vore svårt att uppgifva deras antal. Det största af dem var vid pass fyra alnar högt och 30. steg att gå öfver ifrån ena sidan till den andra. Man syntes för längre tid sedan hafva grävt i det. Bredvid detta kummel i nordost ligger en graf med en stensättning som jag ej sett någonstād[e]s utom en enda ritning i Sjöborgs antiquiteter.

Från A till D=14 steg A–B=20 steg D–E=14; D–C=14.

Vid änden af hvarje arm acd ligga något större stenar; vid B. några ännu större och vid D är håll efter en större sten som är bortröfvad; en ligger der ännu men djupt. För öfrigt är stensättningen gjord af teml[ige]n små stenar. Äfven ligga här och der på fältet större stenar 6 à 8 till antalet satta i [en] cirkel hvars diameter är alltid 10; 6 steg mellan hvardera utom kring dem ligga några längre huggna stenar, hvaraf en ännu stod halfrak. Inga runor syntes. Sådana stensättningar funnos 4. kanske flera –

Voro önskeligt att rånet och plundringen ej fingo sträcka sig äfn till de dödas grifter. (C1 p. 241f)

Det är inte helt enkelt att identifiera vilken fornlämningsplats Nilsson beskriver. Då man arbetar med arkivmaterial finns det flera felkällor:

Nilsson var främling i trakten. Han visades runt av ortsbör och han kan ha missförstått eller blandat samman vad han fick förklarat för sig.

Det går inte att veta hur anteckningarna är förda. De verkar åtminstone delvis ha förts under utflykten, men de kan ha kompletterats på kvällen då Nilsson kommit hem eller ännu senare. Det innebär att Nilsson kan ha blandat ihop eller glömt vad han sett under dagen med andra intryck från den intensiva exkursionen.

Nilsson, liksom alla resenärer i äldre tid, reste med guideböcker och tillgänglig litteratur lätt åtkomlig och referensen till Sjöborg visar detta. Ibland ansåg man att uppgifter från litteraturen hade högre sanningshalt än vad man iakttog själv och resenärer kan slentrianmässigt upprepa uppenbart felaktiga uppgifter hämtade från föråldrade ortsbekrivningar.

En annan felkälla är givetvis att landskapet inte ser likadant ut idag som på Nilssons tid. Den dystra bokskog Nilsson vandrade genom ser idag givetvis helt annorlunda ut. Den odlade delen av landskapet har ökat högst väsentligt vilket ofta har haft bieffekten att fornlämningar skadats eller försvun-

Treudd sannolikt på gravfältet Slättåkra RAÄ 8 (riksantikvarieämbetet). Nilsson anger måttuppgifter mellan treuddens armar: Från A till D=14 steg A-B=20 steg D-E=14; D-C=14. LUB Samling Nilsson C1. Bild: LUB Media.

med en rad florer floran, ligger för öfver
 afver fäldeb. Det vore föant att upp-
 gifva deras antal. Del för floras dem
 var mid på floras alnar högt och 30.
 Det att ga afver ifran ena sidan till
 den andra. Man fördes för längre
 sidan hafva gravt i deb. Invid
 detta kummel i nordost ligger en
 grav med en floras utgång som på ett
 nagnads uter en enda utgång i för-
 borgs anläggning. Från A till D=14 steg
 A-B=20 steg D-E=14; D-C=14
 and andra af hvarj arm A-C-D
 La ned för tre floras; mid D är högt
 gra arm högt och mid D är högt
 efter en floras tre floras är bord
 näst en ligger för arm
 med ett D Karaktär är floras
 att i ringen gjord
 E. Afven
 ligger här och der ga fäldeb för-
 re floras 6 a 8 sidan antalet fattas
 i en cirkel hvaris diam eter är

nit. Detta kan göra det näst intill omöjligt att verifiera äldre uppgifter om fornlämningar i områden där det idag finns välplöjda åkrar.

Om man kombinerar avståndet från godset Frölinge med platsnamn och de beskrivningar av lämningarna kan man rekonstruera vart Nilsson vandrat. Frösböke skog ska ha varit platsen för ett slag mellan svenskar och danskar 1563 utanför Oskarström. Om dessa händelser berättar bland andra Nilssons samtida, Hallandshistorikern Sven Peter Bexell

(Bexell 1923, Del II, 126). Av detta kan man sluta sig till att Nilsson vandrade från Frölinge i ostnordostlig riktning mot Slättåkra.

Runt Slättåkra finns det tre registrerade treuddar i Fornminnesregistret: Slättåkra socken RAÄ (riksantikvarieämbetet) 18:1 sydost om Slättåkra och RAÄ 6 och 8 norr om byn. RAÄ 18 och RAÄ 6 är ensamliggande medan RAÄ 8 är ett litet gravfält. Sven Peter Bexell nämner bara RAÄ 18 (Bexell 1923, Del II, 125).

Nilsson beskriver ett kummel, stensättning eller röse, och »en rad stenar» på fälten som med moderna termer bör översättas med stensättningar och resta stenar. Liksom Nilsson anger Bexell att det ska ha funnits många resta stenar runt Slättåkra. Dessa fornlämningar bör förstås som utspridda längs Nilssons väg och inte samlade runt treudden. Ett stort kummel låg dock intill treudden, där det även fanns stencirklar, domarringar. Denna beskrivning stämmer bäst in på fornlämning 8 som idag består av en rund höglignande stensättning, en treudd med elva meter sidor och sju domarringar. Enligt FMIS är stensättningen skadad på ett sätt som stämmer med Nilssons berättelse: »I mitten en grop, 1.5 mdiam och 0.2 m dj». Förutom denna skada finns numera ytterligare en: »IV delen en annan grop, 1 m diam och 0.2 mdj, fylld med sten». Treudden har skadats vid ett vägbygge, men stämmer storleksmässigt med Nilssons uppgifter. Domarringarna är de i cirkel satta större stenar Nilsson omtalar. Domarringarna anges i FMIS (Fornminnesregistret) som mellan 7 och 11 meter i diameter, vilket stämmer överens med Nilssons 10 steg. Domarringarna är numera skadade och på Nilssons tid bestod de av fler stenar än vad som finns kvar idag. FMIS anger att gravfältet är skadat: »Gravfältet är kraftigt förstört vid odling. Sannoligt är ett flertal gravar bortodlade. Markägaren har vid ett flertal tillfällen observerat mörkfärgningar i jorden Ö om gravfältet». Allt sammantaget stämmer Nilssons beskrivning tämligen väl överens med RAÄ8 (riksantikvarieämbetet). Gravfältet var i bättre skick på Nilssons tid än idag.

Nilsson nämner Nils Henrik Sjöborgs »antiquiteter» som är hans avhandling *Inledning Til Kännedom af Fäderneslandets Antiquiteter* från 1797 (Sjöborg 1797) i vilken Sjöborg på sätt och vis återintroducerade studiet av forntiden på den akademiska dagordningen. Sjöborg avbildar en treudd från

Bohuslän och det är den Nilsson använder som referens för treudden han såg i Slättåkra. Det visar att Nilsson åtminstone var ytligt bevandrad i den antikvariska litteraturen och är ett exempel på hur forskare på resande fot använde sig av litterära referenser för att orientera sig i landskapet.

Avslutning

Nilssons anteckningar om halländska fornlämningar är få och tillför kanske inte särskilt mycket nytt. De ger litet detaljinformation och beskriver ett par fornlämningar som idag är mer skadade än på Nilssons tid.

Kanske är den mest intressant aspekten på hans anteckningar hur en akademiker på resande fot valde ut vad han ville notera. Anteckningarna berör många ämnen, och det gällde att få med sig så mycket fakta som möjligt hem. Om man inte själv hade nytta av dem kunde en kollega använda dem för sin forskning. Nilsson ansluter till hur andra samtida resenärer förde anteckningar med nedslag i flera olika ämnen och med en självklar bredd och skarp iakttagelseförmåga som är få förunnat. För Nilsson tillkommer givetvis också spänningsmomentet när och hur han började intressera sig för arkeologi med tanke på hur hans idéer några decennier senare omformade vår syn på det forntiden.

Summary

Sven Nilsson (1787–1883) is the most famous Swedish archaeologist in the 19th century. He transformed the discipline from antiquarianism into scientific archaeology. Nilsson was a devoted natural scientist and did not begin study archaeology until the 1830's. It is possible to study Nilsson's thoughts through his many notebooks kept at the University Library in Lund. Even if Nilsson did not begin to study the past until 1830 there are scattered antiquarian notes as early

as the 1810s. One example is from 1814 when Nilsson stayed in Halland as a tutor and took the opportunity to travel through the area in search of natural curiosities. Nilsson made several notes on ancient monuments and made drawings of some of them. He was not an artist, but it is possible to identify some of the monuments he saw from his descriptions and drawings. Most of Nilsson's antiquarian notes are from Asige where monuments connected with the old tale of Hagbard and Signe caught his interest. Among these monuments are of course the famous Hagbard's gallow. Nilsson's notes show that archaeological information from the past can be found in strange places and that there are many discoveries waiting to be made in archives.

Förkortningar

RAÄ (riksantikvarieämbetet)

FMIS (fornminnesregistret)

Referenser

Otryckta källor

Lunds Universitetsbibliotek (LUB)

Saml. Nilsson Sven, C1: *Diarium Hist. Natur, ad finem Anni MDCCCXIII Inceptum*

Litteratur

Bexell, Sven Peter. 1817–1819. *Hallands historia och beskrifning af S.P. Bexell. Götheborg, tryckt hos Sam. Norberg.* Göteborg.

Bexell, Sven Peter. 1923. *Hallands Historia Och Beskrivning Ny upplaga utgiven av tidn. Hallands redaktion.* Halmstad.

Christensson, Jakob. 2001a. I nordligt väderstreck. I *Konsten att resa Essäer om lärda svenska resenärer*, s. 167–219. Stockholm: Atlantis.

Christensson, Jakob. 2001b. Sven Nilsson och Skandinavien urinvånare. I G. Broberg, H. Lund, B. Olander, & P. Soldan Ridderstad (eds) *Kulturanatomiska studier Tillägnade Anja Edén och Sten Kindlundh.* Ugglan, s. 29–52. Lund: Avdelningen för idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.

Christensson, Jakob. 2002. Fornsgår i sten. I E. Mansén & S. Nordin (red) *Lärdomens bilder Festskrift till Gunnar Broberg*, s. 23–36. Stockholm: Atlantis.

Christensson, Jakob. 2005a. När stenarna tiger Om de klassiska auktorerna i 1800-talets nordiska arkeologi och historieskrivning. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning* 71(1): s. 7–26.

Christensson, Jakob. 2005b. Om Sven Nilsson som arkeolog. I J. Goldhahn (ed) *Från Worm till Welinder Åtta essäer om arkeologins disciplinhistoriska praxis.* Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter, s. 63–97. Göteborg.

Christensson, Jakob. 2012. Arkeologen Sven Nilsson – Kontinuitet och förändring. I *Att återupptäcka det glömda Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden.* Acta Archaeologica Lundensia Series Prima in 40, Lund.

Nilsson, Sven. 1838–1843. *Skandinaviska nordens urinvånare ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människoslägtets utvecklingshistoria.* Lund.

Regnell, Gerhard. red. 1983. *Sven Nilsson En lärd i 1800-talets Lund.* Lund.

Richardson, Jacob. 1752. *Hallandia antiqua & hodierna.* Stockholm.

Sjöborg, Nils Henrik. 1797. *Inledning Til Kännedom af Fäderneslandets Antiquiteter.* Lund.

Sjöborg, Nils Henrik. 1814. Om de i Danmark och Sverige widtagne åtgärder till Antiquitetens upptäckande, vård och bibehållande. *Iduna* Femte häftet: s. 20–35.

Internet

Fornminnesregistret FMIS: <http://www.fmis.raa.se>

Folkhälsa och sjukvård på den skånska landsbygden i slutet av 1800-talet: effekter av industrialiseringen

Av Ulf Jakobsson

Docent/universitetslektor, Enheten för medicinens historia, Lunds universitet

Introduktion

I slutet av 1800-talet skedde en snabb industrialisering i Skåne, och med industrialisering följde utbygganden av järnvägen vilket innebar att företag och industrier lättare kunde etablera sig i mindre orter. Detta ledde till att många mindre samhällen på landsbygden blev små industriorter. Industrialiseringen innebar stora effekter på befolkning, bebyggelse och infrastruktur på den skånska landsbygden. Befolkningen fick det bättre ställt genom fler arbetstillfällen och förbättrade bostadsförhållanden då flertalet flyttade från landsbygden till tätorterna. Det finns även indikationer på förbättrad folkhälsa och ökad tillgång på sjukvård då antalet provinsialläkartjänster ökade samtidigt som att betydande medicinska upptäckter gjordes, vilket bidrog till att såväl tillgången till och kvalitén på hälso- och sjukvården förbättrades under denna period. Men industrialiseringen hade även sina negativa sidor, som även kan ha haft en negativ effekt på folkhälsan, såsom långa arbetsdagar (12 timmars arbetsdag var inte ovanligt) och ohälsosamma arbetsmiljöer. Även bostäder, som på flera håll präglades av trångboddhet och bristfälliga sanitära förhållanden på grund av att industriorternas befolkningsantal växte snabbare än vad infrastrukturen utvecklades hade troligen en negativ inverkan på folkhälsan. Syftet med denna artikel är att belysa hur folkhälsan och tillgången till hälso- och sjukvård påverkades av industrialiseringen, samt vilka möjligheter det fanns för vård och behandling av sjuka under denna period.

För att illustrera industrialiseringens effekter på folkhälsa och tillgången på sjukvård på landsbygden i Skåne valdes Svedala socken i Skåne med omnejd då det är ett tydligt exempel på en landsbygd som påverkades signifikant av industrialiseringen vid denna tidpunkt. Precis som för de flesta andra orter i Skåne var det framför allt järnvägen som bidrog till ortens utveckling och expansion. Studien har sin utgångspunkt i främst provinsialläkarrapporter¹ under denna period men även olika demografiska källor och litteratur med statistik över medicinalväsendet under 1800-talet. Provsialläkarrapporterna i denna studie är hämtade från Medicinhistoriska databasen vid Linköpings universitet, där samtliga tillgängliga rapporter för Svedala och Anderslövs provinsialläkardistrikt och från 1:e provinsialläkaren i Malmöhus län har granskats. Rapporterna innehåller uppgifter om bland annat befolkningsstorlek (inkl. antal födda, döda, döda under 1 års ålder), allmänna förhållanden (väder, skörd, etc.), allmänna hälsotillståndet (sjukdomar, skador, boendeförhållande, etc.), vaccinationer, tillgång till apotek och hälso- och sjukvårdspersonal (läkare, barnmorskor, veterinär, etc.) boende i distriktet. Demografiska data är hämtade från Folkmängdsdatabasen (Demografiska databasen) vid Umeå universitet. Databasen innehåller information om den lokala befolkningsutvecklingen i Sverige under perioden 1810 till 1990, och är huvudsakligen hämtad från Statistiska Centralbyråns (SCB) historiska publikationer. Uppgifter om mortalitet, nativitet, samt his-

Tabell 1. Folkmängden i Svedala församling under 1820–1900.

	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900
Folk mängd	1843	2282	2701	3106	3428	3446	3630	3809	4524
% ökning ^a	29,7	23,8	18,4	15,0	10,4	0,5	5,3	4,9	18,8

^a procentuell ökning från föregående år

Källa: Folkmängdsdatabasen 1810–1990

torisk statistik över hälso- och sjukvården under 1815–1910 är hämtade direkt från SCB:s register.

Befolkningens förändring och industrialiseringens intåg

Befolkningsökningen var generellt sett stor i hela Sverige under hela 1800-talet. Mellan år 1800 till 1850 ökade Skånes befolkning med 71 procent, medan ökningen under senare halvan av 1800-talet var 42 procent, vilket innebar att befolkningen mer än fördubblats under denna tidsperiod.² Anledningen till detta var huvudsakligen det förbättrade hälsoläget med ökad nativitet och minskad mortalitet (framförallt minskad spädbarnsdödlighet). Att befolkningsökningen avtog något under senare delen av 1800-talet kan till viss del förklaras av emigrationen till framförallt Amerika under denna period. Några uppgifter om själva Svedala tätorts befolkningsstorlek före år 1900 finns inte (p.g.a. att Svedala inte fick municipalrättigheter förrän år 1900), men uppgifter om Svedala socken finns tillgängliga i såväl SCB:s statistik som pro-

vinsialläkarrapporterna (Tabell 1). Samtidigt som befolkningsökningen avtog för Svedala socken i slutet av 1800-talet började Svedala växa på allvar, huvudsakligen p.g.a. järnvägen och industrialiseringen. När den första järnvägen blev klar 1874 fanns endast två bostadshus i anslutning till järnvägsstationen, men stationssamhället växte därefter kraftigt. Andelen i Svedala tätort ökade långt mycket mer än resten av församlingen och kring sekelskiftet uppgick invånarantalet i stations-samhället till 1 408 (dvs. en tredjedel av hela socknens befolkning).³

Industrialiseringen (ca 1850–1900) inledes med en effektivisering av jordbruket under första halvan av 1800-talet som senare ledde vidare till en successiv förskjutning från agrarsamhälle till industrisamhälle när industrierna ökade i antal i städerna under senare delen av seklet.⁴ Yrkesstrukturen förändrades genom att andelen yrkesutövare inom jordbruk minskade signifikant samtidigt som andelen inom industri och hantverk, men även inom servicesektorn, ökade (Tabell 2). Effektiviseringen av jordbruket gjorde att det blev ett överskott av arbetskraft

Tabell 2. Andel (%) yrkesutövare i Svedala församling uppdelade på näringsgrenar under 1870–1900.⁵

	1870	1880	1890	1900
Jordbruk ^a	56	38	26	18
Industri & hantverk ^b	23	35	46	55
Handel ^c	4	6	7	9
Samfärdsdel (t.ex. post, tele)	0	4	3	3
Offentlig verksamhet ^d	6	7	7	6
Övrigt	11	10	11	9

^a inkl. Skogsbruk, mejerihantering

^b inkl. frisör, fotografering

^c inkl. hotell- & restaurangbranschen

^d inkl. veterinär & apoteksverksamhet

på landsbygden, vilket initialt ledde till en omfattande befolkningsflytt från landsbygden till städerna. Men efter ett tag började gamla städer återigen växa i storlek (och befolkning) och nya tätorter uppstod, mycket tack vare utbyggnaden av järnvägen.

Järnvägen börjar byggas

Utbyggnaden av järnvägsnätet startade på 1850-talet och pågick fram till omkring sekelskiftet, och järnvägen hade en signifikant betydelse för landsbygdsorter som Svedala. Man kan utan några större överdrifter säga att om inte järnvägen dragits förbi på 1870-talet och om inte en station byggts i närheten av Svedala tätort, så hade dagens Svedala kommun och ett större samhälle med namnet Svedala sannolikt inte funnits idag. Själva kyrkbyn Stora Svedala hade säkert funnits, men då troligen enbart som en mindre by vid kyrkan. I socknen ligger även byn Lilla Svedala, känd från 1300-talet fram till idag. Redan i slutet av 1860-talet började man diskutera behovet av en järnväg mellan Malmö och Ystad, vilket senare ledde fram till att en järnvägslinje (den så kallade »Grevebanan») mellan dessa orter stod klar 1874, och trafikerades än idag.⁶ Från början var ingen station inplanerad vid Svedala, men eftersom en annan inplanerad järnvägslinje mellan Lund och Trelleborg beräknades korsa järnvägslinjen Malmö–Ystad ca 2 km öster om Svedala by anlades ett stationshus där. Järnvägslinjen Lund–Trelleborg stod klar 1875 och gjorde Svedala till en viktig knutpunkt i Skåne, inte bara för dessa två bansträckningar utan även p.g.a. att trafiken till och från Tyskland gick över sträckan Trelleborg–Svedala–Lund.⁷ Stationshuset förlades på en plats i stort sett helt utan bebyggelse, men redan året efter att järnvägen stod klar var en stadsplan färdig för »Svedala stationsby» (som då bl.a. omfattade ett torg och tio kvarter). Detta

främjade naturligtvis en snabb expansion för samhället, och detta var starten på en stor förändring i samhällsstrukturen för denna landsortsby.

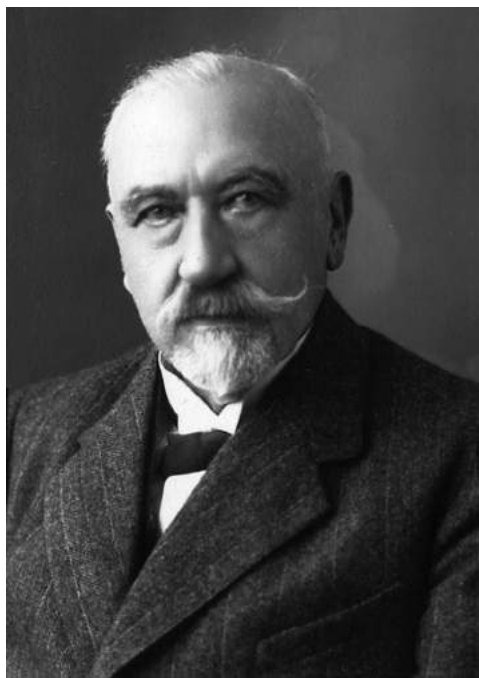
Stationssamhällets tillväxt var helt abhängig industrin och järnvägen, industrin som innebar många nya arbetstillfällen och järnvägen som gynnade såväl företagets etablering som expansion. I Svedala startades bl.a. Aktiebolaget Åbjörn Anderson (mekanisk verkstad med gjuteri) år 1882 precis intill stationen, och 1893 startades även en råsockerfabrik i samhället (Svedala sockerbruk).⁸ Båda dessa stora industrier gav många i Svedala med omnejd arbete vilket var också en starkt bidragande orsak till den ökade folkmängden.

Hälso- och sjukvårdens professioner på landsbygden

Under 1800-talet bedrevs hälso- och sjukvården på landsbygden huvudsakligen av provinsialläkare och barnmorskor. Provinsialläkare var statligt avlönade läkare med ett bestämt tjänstgöringsdistrikt, och utsågs av Medicinalstyrelsen (idag Socialstyrelsen). Denne hade i uppgift att, förutom att förestå hospitalet, även besöka fattiga som var sjuka, övervaka befolkningens hälsa, upplysa om lämplig kosthållning, samt ge råd om barnuppföstran. Dessutom ingick även barnafödslar (de som inte barnmorskorna kunde ta hand om) och obduktioner i arbetsuppgifterna. Således vilade ett tungt ansvar på provinsialläkare. Att alla provinsialläkare dessutom var helt ensamt ansvariga för sitt distrikt och all inrapportering till Medicinalstyrelsen gjorde arbetsbelastningen naturligtvis ännu tyngre. Provinsialläkarsystemet infördes redan på 1600-talet men inte förrän en bit in på 1800-talet inrättades tjänster som extra provinsialläkare (dessa började inrättas först 1829).⁹ Dessa var befattningar utöver de (or-

dinarie) statligt anställda provinsialläkare som redan fanns och hade samma tjänstgöringsskyldigheter, men var istället helt eller delvis avlönade av vederbörande kommuner. Dessa extra provinsialläkardistrikt skulle också tillhöra ett ordinarie distrikt. Inte förrän 1890 beslutades att det även skulle finnas en så kallad förste provinsialläkare i varje län som skulle utöva tillsyn över hälso- och sjukvården i länet och samtidigt tjänstgöra som provinsialläkare i ett distrikt. Utöver dessa ovan nämnda läkartjänster fanns även dels s.k. distriktsläkare, dels privatpraktiserande läkare. Distriktsläkartjänster började inrättas i början av 1800-talet, och dessa läkare var ofta anställda av kommuner och/eller olika industrier. Orsaken var att många kommuner, bruks- och fabriksägare hade behov av en ytterligare läkare utöver provinsialläkaren. Efter ansökan kunde läkarna antas som distriktsläkare av medicinalstyrelsen med samma befogenheter som provinsialläkare.

Provinsialläkardistriktet var mycket stora under framförallt 1700-talet och första delen av 1800-talet men minskade i storlek i takt med att fler provinsialläkare anställdes. Under 1700-talet fanns bara nio provinsialläkare i hela Sverige, varav en var stationerad i Skåne.¹⁰ Under 1800-talet var det främst tillsättningen av tjänster som extra provinsialläkare som gjorde att tillgången till läkarvård ökade. Runt 1820 fanns totalt 47 provinsialläkare i Sverige och på 1850-talet fanns det 65 provinsialläkare samt 26 extra provinsialläkare.¹¹ Under senare delen av 1800-talet steg antalet snabbt och vid sekelskiftet fanns det 138 provinsialläkare och 135 extra provinsialläkare i totalt 296 distrikt (inkl. extra provinsialläkardistrikt).¹² Utöver provinsialläkarna fanns även privatpraktiserande läkare på vissa orter, dock i mycket varierande antal. År 1892 tillsattes Skånes första »1:e provinsialläkare».

Anders Ottoson (1850–1942), Svedalas förste provinsialläkare. Bildkälla: Sture Falheds donation.

Svedala fick inte en egen provinsialläkare förrän 1886 då Anders Ottoson (1850–1942) anställdes som extra provinsialläkare. Innan dess tillhörde Svedala socken Anderslövs distrikt (som då omfattade totalt 16–18 socknar). Förutom provinsialläkaren i Anderslöv¹³ fanns dock även en privatpraktiserande läkare (dr A. Bergvall) i Svedala från mitten av 1800-talet fram t.o.m. 1886, men för övrigt var tillgången till läkare mycket sparsam. I Svedala extra provinsialläkardistrikt ingick från början Svedala, Skabersjö och Västra Kärrstorps socknar, men utökades år 1990 med ytterligare två socknar (Gustafs/nuv. Börringe/ och Lyngby socknar). Anders Ottoson tjänstgjorde i distriktet under 1886–1917.

På 1800-talet var det mycket få sjuksköterskor som tjänstgjorde på landsbygden. Det var egentligen inte förrän kring sekelskiftet

sjuksköterskor började tjänstgöra där. Huvudanledningen var att det inte fanns någon formell sjuksköterskeutbildning i Sverige förrän på 1880-talet.¹⁴ En annan anledning var att det fanns en oenighet bland politiker och provinsialläkare gällande behovet av sjuksköterskor på landsbygden. Även om en ganska stor majoritet ställde sig positiva fanns starka viljor emot.¹⁵ Efter att de första sjuksköterskeutbildningarna startats steg antalet utbildade sjuksköterskor snabbt, och kring sekelskiftet fanns det totalt 768 utbildade sjuksköterskor i Sverige. Men majoriteten (59 %) var verksamma vid sjukhus och andra sjukvårdsinrättningar, 33 % i privat sjukvård i städerna,¹⁶ medan endast 8 procent på landsbygden (26 i kommunal och 36 i privat sjukvård).¹⁷ I Svedala provinsialläkardistrikt ingick inte någon sjuksköterska förrän närmare sekelskiftet. Det som gjorde att en sjuksköterska överhuvudtaget anställdes var i första hand naturligtvis rent ekonomiska. År 1898 beslutade landstinget att bevilja ett anslag till sjuksköterskor som skulle tjänstgöra inom de olika distrikten. Detta gjorde det möjligt för Svedala tillsammans med Skurups distrikt att anställa en gemensam sjuksköterska. Carolina Lindberg tillträdde tjänsten som sjuksköterska 1899 och stationerades i Svedala.¹⁸ Enligt riktlinjerna gällde att den patient som anlätade sådan sjuksköterska kunde göra detta utan någon avgift men var tvungen att erbjuda henne fri kost och logi under vistelsen, samt fri resa fram och tillbaka.

Mödravården och förlossningar sköttes huvudsakligen av barnmorskorna. Under senare hälften av 1800-talet var tillgången på barnmorskor god, men fördelning var något ojämn då behovet i städerna var väl täckt men på landsbygden däremot var behovet långt ifrån täckt. År 1886 fanns totalt 2300 barnmorskor, medan vid sekelskiftet hade den siffran stigit till 2782 och fördelningen

mellan stad och landsbygd var mer jämn.¹⁹ Barnmorskor som biträdde provinsialläkarna var en viktig del i det totala vårdssystemet, och redan i början av 1800-talet påbjöds att varje socken borde ha en examinerad barnmorska. Antalet anställda barnmorskor i Svedalas provinsialläkardistrikt varierade mellan 5 och 10 stycken under perioden 1886–1900, med ett ökande antal över tid. Detta motsvarar omkring 1–2 stycken per socken vilket även stämmer väl överrens med andra distrikt i Skåne. En mindre andel barnmorskor var privatpraktiserande. Någon mer utförlig beskrivning av barnmorskornas arbete finns inte i provinsialläkarrapporterna, men däremot noterades stora brister gällande hygien vid förlossningarna (detta gällde framför allt de äldre barnmorskorna).²⁰ Detta var dock inget unikt för just Svedala utan verkade gälla generellt bland barnmorskor som arbetade på landsbygden. Barnmorskorna tog hand om de flesta okomplikerade förlossningarna och det var enbart i undantagsfall som provinsialläkaren behövde tillkallas. Men bristen på läkare medförde att barnmorskan i praktiken sällan kunde få hjälp vid förlossningar. Vid komplicerade förlossningar användes bl.a. förlossningstånger och skarpa instrument, men det var bara läkaren eller speciellt utbildade barnmorskor (de som avlagt *instrumentexamen*) som fick använda dessa. Förlossningstånger konstruerades redan före 1596 och användningen av instrument vid förlossningar var då helt förbehållet läkarna. Inte förrän 1829 fick barnmorskorna i Sverige rätt att använda förlossningstång när ingen läkare fanns tillgänglig, och det var främst de stora geografiska avstånden och bristen på läkare som var orsakerna. Fram t.o.m. 1890 var inga av barnmorskorna i Svedala distriktet berättigade till instrumentella förlossningar, men därefter tillkom två stycken som hade avlagt instrumentexamen. Dock var förlossningar med komplikationer gan-

ska ovanliga och under perioden 1886–1900 fanns inga uppgifter alls i provinsialläkare-rapporterna om att några sådana förlossning- ar hade verkställts.

Övriga yrkeskategorier i ett provinsial- läkardistrikt kunde vara tandläkare, fältskär och veterinär. Dock hade varje distrikt gene- relt inte alla dessa yrkeskategorier utan of- tast fanns bara tillgång till provinsialläkare, barnmorska och eventuellt ytterligare en eller två yrkeskategorier till. I varje distrikt fanns även personer som vaccinerade mot smittkoppor. Vaccinationerna utfördes gene- relt inte av läkaren eller sjuksköterskan som idag utan det var istället bl.a. klockaren, kantorn eller barnmorskan som hade denna uppgift.

Medikamentsförråd och apotek

Med en snabbt växande befolkningsstorlek var behovet av apotek i Svedala stort. Innan något medikamentsförråd eller apotek hade etablerats på orten var det snabbaste sättet att rekvirera läkemedel via järnväg från Malmö, men detta sågs som både besvärligt och osä- kert då leveranserna ofta var försenade och ibland även förväxlades.²¹ Dessutom skapa- des problem vintertid då leveranserna ibland helt uteblev. Redan i samband med att dr Ottoson tillträdde sin tjänst som provinsial- läkare år 1886 ansökte Svedala om att få in- rättas i första hand ett apotek och i andra hand ett medikamentsförråd.²² Men det dröjde tio år innan läkemedel började säljas för första gången i Svedala. Efter en utredning besluta- des att enbart ett medikamentsförråd skulle inrättas, med motiveringen att om ett apotek inrättades i Svedala skulle apoteket i Anders- löv bli lidande. Läkemedel transporterades via järnvägen från apotek i Malmö, och för- säljningen skedde i ett hus intill järnvägssta- tionen. Med den snabbt ökande befolkningen i samhället blev belastningen på medika-

mentsförrådet mycket stor, vilket märktes genom framförallt längre och längre vänte- tider för läkemedelsexpedieringen (ibland väntetid på flera timmar) och att omsättning- en stadigt ökade. Efter ytterligare tio år fick Svedala 1906 sitt första apotek, som förlades i närheten av provinsialläkarens bostad.²³

Då sjukdomsdiagnoserna på slutet av 1800-talet oftast var symtomdiagnoser var även behandlingarna huvudsakligen symto- matiska. På apoteket och medikamentsförrå- det såldes bl.a. olika former av laxermedel, svett- och urindrivande drycker, blodiglar, magstärkande teer, magdroppar, kvicksilver, opium och Chinapulver (febernedsättande medel).

Folkhälsa

Det var främst infektioner som var det stora hotet mot folkhälsan under 1800-talet, och alla riskerade att drabbas oavsett ålder eller social klass. Smittkoppor, rödsot (dysenteri), kolera och tyfus återkom med mer eller mindre jämna mellanrum. Mortaliteten var hög och det fanns inte så mycket att göra åt dessa sjukdomar då varken sulfa, penicillin eller annan antibiotika var upptäckt, vilket gjorde att infektionssjukdomar fortfarande var mycket svåra att behandla.²⁴ Dessutom hade befolkningen det generellt mycket svårt ekonomiskt, och brister i såväl näringsintag, hygien och boendemiljö gjorde människor extra mottagliga för sjukdomar.

Tillgången till hälso- och sjukvård på landsbygden var mycket begränsad under egentligen hela 1800-talet. Under största delen av 1800-talet fanns den närmsta läka- ren i Malmö, och inte förrän 1877 inrättades Anderslövs provinsialläkardistrikt, där även Svedala socken med omnejd ingick. De långa avstånden till närmsta läkare tillsammans med en viss misstro till läkarnas behand- lingsmetoder gjorde att folk, framförallt all-

mogen, inte gärna sökte sjukvård utan istället förlitade sig på Guds välvilja och olika huskurer. Att anlita kloka gummor och gubbar för vård och behandling av såväl människor och djur var vanligt. Dessa kloka gummor och gubbar benämndes av de professionella yrkesutövarna som kvacksalvare. Kvacksalvarna utgav sig för att kunna bota en rad skiftande sjukdomar med mer eller mindre spektakulära metoder. I provinsialläkarnas årsrapporter till Medicinalstyrelsen skulle alla kvacksalvare inom distriktet också rapporteras in. I rapporterna från Svedalas provinsialläkar-distrikt kan man bland annat läsa om att boende i distriktet anlidade »en qvinsperson vid namn Maria Pettersson, dotter till aflidna s.k. 'kloka i Wimminge', som fortsätter moderns verksamhet och behandlar olika slags sjukdomar, skifver recept, röker de sjuka m.m.» Sedan fanns även »i grannsocknen Ahlstad boende mansperson med obekant namn som sysslesätta sig med qvacksalveri och anlitas af de boende i distriktet».²⁵ Provinsialläkarrapporterna nämner ett flertal namn, men troligen fanns en ganska stor underrapportering av kvacksalvare.

Provinsialläkarnas möjligheter att förhindra sjukdom och död var mycket begränsade. Den medicinska vetenskapen hade visserligen gjort stora framsteg och kartlagt många sjukdomar och deras orsaker men vård och behandling av dem var inte lika utvecklat. Dock kunde kunskapen om deras uppkomst möjliggöra preventivt arbete för att förhindra deras uppkomst och spridning, och det var just det som blev grundstommen i provinsialläkarnas arbete. Det förebyggande arbetet kunde handla om allt från råd om hygien och vaccinering till att vara ledamot i hälsovårdsnämnden.²⁶ Arbetet i hälsovårdsnämnden inriktade sig framför allt på insatser för att förbättra hygien och renhållning. Exempel på läkarnas förebyggande åtgärder var isolering av personer med olika infek-

tionssjukdomar för att försöka förhindra epidemier, samt information om hälsosamma levnadsvanor till framförallt allmogen. Men det senare var inte så lätt då det fanns ett stort motstånd till att anamma provinsialläkarens förslag, då åsikterna gällande hygien gick isär och ibland skapade konflikter mellan läkarna och allmogen.²⁷ Detta då provinsialläkarna ansåg att en ren kropp och frisk luft i bostäderna var hälsofrämjande, medan allmogen ansåg att smuts var ett skydd mot skadliga krafter (dvs. de som orsakade sjukdom) inflytande. Att enbart tvätta sig en gång i veckan eller mer sällan var mer regel än undantag. Dessutom ville man inte vädra bostäderna, enligt läkaren uppmaning, för då försvann den värdefulla värmen vilken man med stor möda försökte upprätthålla. Men över tid skedde succesiva förbättringar gällande hygien då man nu började få insikt i hygienens betydelse, vilket bl.a. ledde till att dödligheten i olika sårinfektioner minskade. Satsningarna på det förebyggande folkhälsoarbetet i Sverige hade även resulterat i att sjukdomar såsom smittkoppor, frossa (dvs. malaria), rödsot (dysenteri) och kolera, som var några av 1800-talets stora folkhälsoproblem, i stort sett helt hade försvunnit vid sekelskiftet 1900.²⁸

Bostäder och levnadsförhållande

Samtidigt som boendeförhållandena blev bättre när folk flyttade in till tätorterna så ökade risken för epidemier av olika infektionssjukdomar ökade i takt med att byarna/städerna blev mer tätbefolkade. Trångboddhet var vanligt, framförallt bland den fattiga allmogen, och detta ledde ofta till en ohälsosam bostadsmiljö. Dels var bostäderna (t.ex. ventilation, möjligheter till tvätt och att sköta sin hygien) inte anpassade för detta levnads-sätt, dels ökade trångboddheten risken för spridningen av olika sjukdomar. Dessutom var det inte ovanligt att man även hade djuren

(t.ex. fjäderfä) inomhus. Den stora befolkningsökning som skedde över tid (framförallt i samband med råsockerfabrikens tillkomst) ledde till en ännu större bostadsbrist i Svedala, vilket i sin tur gjorde att trångboddheten ökade ännu mer samt att lokaler som egentligen inte var lämpliga att bo i började användas som bostäder.²⁹

Hygien och renhållning var under den senare delen av 1800-talets senare hälft de effektivaste åtgärderna för att uppnå förbättrad folkhälsa, och sakta började de sanitära förhållandena förbättras, bl.a. genom utbyggnad av vatten- och avloppssystemet samt förbättrad avfallshantering. Men utsläppen från olika företag var ett återkommande problem. I provinsialläkarrapporterna rapporteras om bl.a. den olidliga stanken på grund av utsläppen i den närliggande ån från »läder- och hvitgarferiet».³⁰ Även Svedala mejeri upp-gavs göra utsläpp av gödselvattnet från svin-stallet i närliggande vattendrag vilket även det gav en ohygglig stank för de kringboende.³¹ År 1897 kom till och med ett skriftligt klagomål från Malmö stad angående föroreningar av vattnet i Sege å. Det var utsläpp från kloakvatten från Svedala tätort och spillvatten från sockerbruket som förorenat vattnet till den grad att Malmö vattenverk hade »icke utan stor olägenhet kunnat taga sitt vatten från nämnda å vid Bulltofta».³² Även om de flesta vidtog åtgärder efter provinsialläkarens/hälsovårdsnämndens påpekande så fanns det undantag. Ett sådant undantag var t.ex. korvfabriken, som ägdes av »hästlagtare Persson», som köpte upp självdöda, tuberkulosa och andra sjuka djur som sedan användes i korvtillverkningen.³³ De hygieniska förhållandena var mycket dåliga och det rapporterades om såväl en tydlig stank som dålig hygien. Trots flera påpekanden och utdömda viten, gjordes inga åtgärder för att förbättra hygien.

Sammanfattande kommentar

Såväl industrialiseringen som utvecklingen av provinsialläkarsystemet ledde till en ökad tillgång på hälso- och sjukvård för befolkningen på landsbygden. Utbyggnaden av järnvägen hade en viktig roll för att förbättra tillgången på hälso- och sjukvård på landsbygden. Via järnvägen kunde såväl patienter och personal som mediciner och andra förnödenheter lättare och snabbare transporteras, framförallt mellan landbygd och storstad. Även den ökade tillsättningen av provinsialläkare (framförallt extra provinsialläkare) tillsammans med ökad anställning av sjuksköterskor hade gynnsamma effekter på befolkningens möjligheter att kunna få bot och lindring för sina sjukdomar.

Dock kvarstod fortfarande ett stort problem, nämligen att sjukvårdspersonalen hade mycket små möjligheter till att faktiskt kunna bota sjuka. Provinsialläkarnas årsrapporter under 1800-talet ger en bild av hur man då upplevde sjukdomarna och hur de behandlades. Den medicinska vetenskapen hade visserligen gjort stora framsteg men fortfarande utgjorde den så kallade humoralläran fortfarande utgångspunkten för vård och behandling av sjukdomar. Läran utgick från att sjukdomar orsakas av obalans i kroppens fyra vätskor (blod, slem, gul och svart galla). För att bota sjukdom måste denna obalans åtgärdas, och det var huvudsakligen åderlätning, lavemang, avföringsmedel och iglar som användes som behandlingsmetoder. Även om dessa tankar avtog mer och mer under slutet av 1800-talet levde de delvis kvar, ofta på grund av att läkaren var ganska maktlös mot de sjukdomar som drabbade folk. Så även om läkaren visste att metoderna var mer eller mindre verkningslösa så var det bättre att göra något än att inte göra något alls.

Men de medicinska upptäckterna gick snabbt framåt och de medicinska behand-

lingarna blev både fler och effektivare. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet gjordes bland annat följande upptäckter som hade stor betydelse för folkhälsan: pastörisering, röntgen, narkos, desinfektion av operationssal och operatör, vaccination mot rabies samt flertalet bakteriologiska upptäckter (t.ex. tuberkulos- och kolerabakterien). Detta tillsammans med hälsovårdsnämndernas och provinsialläkarnas sjukdomsförebyggande arbetet verkade ge positiva effekter på folkhälsan. Under hela 1800-talet sjönk mortaliteten signifikant, spädbarnsdödligheten halverades och medellivslängden fördubblades, vilket indikerar ett successivt förbättrat hälsoläge och förbättrad levnadsstandard.³⁴ I takt med att det ökade sjukdomsförebyggande arbetet minskade de epidemiska sjukdomarna, och minskningen var framför allt märkbar i slutet av seklet.³⁵

Summary

The industrialization process and the increased number of physicians led to increased access to health care for rural populations. The industrialization yielded several improvements regarding the infrastructure of both rural and urban areas. The expansion of the railroad had a major role in improving access to health care especially in the rural areas. For example, the railroad could transport patients and health care staff as well as medicines and other supplies easier and faster, particularly between rural and urban areas. The increase in the number of provincial practitioners (especially the extra provincial practitioners) along with increased employment of nurses had significant effects on the population's access to cure and relief for their illnesses.

Throughout the nineteenth century mortality decreased significantly, infant mortality was halved, and life expectancy doubled, indicating a progressively improved public

health and improved living standards. With improved treatment and increased disease prevention the epidemic diseases were reduced, and the decrease was particularly noticeable at the end of the century.

Noter

- ¹ Persson, 2006.
- ² SCB befolkningsstatistik.
- ³ Persson, 1982.
- ⁴ SCB historisk statistik för Sverige.
- ⁵ Malmros, LÅ.
- ⁶ Diehl, 2006.
- ⁷ Persson, 1982.
- ⁸ Ripa, 1982.
- ⁹ Bergstrand, 1963.
- ¹⁰ Hjelt, 1892.
- ¹¹ Sundbärg, 1901.
- ¹² Kungliga Statistiska Centralbyrån, 1900.
- ¹³ Anderslövs provinsialläkardistrikt inrättades 1877.
- ¹⁴ Bohm, 1961.
- ¹⁵ Dahlborg, 1930.
- ¹⁶ Där ungefär hälften av dessa tjänstgjorde i Stockholm.
- ¹⁷ Sundbärg, 1901.
- ¹⁸ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1898.
- ¹⁹ Lundqvist, 1963.
- ²⁰ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1892 & 1896.
- ²¹ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1886.
- ²² Medicinalstyrelsen, 1887.
- ²³ Medicinalstyrelsen, 1906.
- ²⁴ Stolt, 1997.
- ²⁵ Provinsialläkarrapport, Svedala 1886.
- ²⁶ 1874 kom Sverige första hälsovårdsstadga och det blev obligatoriskt att varje stad skulle ha en hälsovårdsnämnd.
- ²⁷ Drakman, 2012.
- ²⁸ Bergmark, 1963.
- ²⁹ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1894.
- ³⁰ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1897, 1898.
- ³¹ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1891.
- ³² Provinsialläkarrapport, Svedala, 1897, 1898.
- ³³ Provinsialläkarrapport, Svedala, 1893, 1895, 1897.
- ³⁴ SCB, historisk statistik för Sverige.
- ³⁵ SCB, historisk statistik över hälso- och sjukvården.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Folkmängdsdatabasen 1810–1990 (Demografiska databasen).
Medicinalstyrelsens protokoll, 1887-02-09, 1906-03-19 samt 1906-08-27.

Provinsialläkarrapporter från Svedala, år 1886–1898, 1900.

Statistiska Centralbyrån (SCB), Befolkningsstatistik, år 1749–2010.

Statistiska Centralbyrån (SCB), Historisk statistik över hälso- och sjukvården under 1815–1910.

Statistiska Centralbyrån (SCB), Historisk statistik för Sverige. Del 1, Befolkning 1720–1967.

Tryckta källor

Kungliga Statistiska Centralbyrån. Sveriges officiella statistik sammandrag 1900. Statistisk tidskrift, Häfte 119–121, 1900.

Sundbärg, Gustav, *Sveriges land och folk. Historisk-statistisk handbok*. P.A. Nordstedt & Söners förlag, Stockholm, 1901.

Otryckt litteratur

Malmros, Lars-Åke, *Stationssamhället Svedalas utveckling 1870–1900*. Lunds universitet, Ekonomiska-historiska institutionen.

Tryckt litteratur

Bergmark, Rolf, De epidemiska sjukdomarna och deras bekämpande. I Kock, W. (red.) *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*. AB Nordiska Bokhandelns förlag, Stockholm, 1963. Sid 329–380.

Bergstrand, Hilding, Läkarekåren och provinsialläkarväsendet. I Kock, W. (red.) *Medicinalväsendet i Sve-*

rige 1813–1962. AB Nordiska Bokhandelns förlag, Stockholm, 1963. s.107–157.

Bohm, Eva, *Okänd, godkänd, legitimerad. Svensk sjuksköterskeförenings första år*. Svensk Sjuksköterskeförenings förlag, Stockholm, 1961.

Dahlborg, Carl, *Svenska provinsialläkarföreningens historia 1881–1905*. Svenska Provinsialläkarföreningen, Stockholm, 1930.

Diehl, Ulf, *Årsbok 2006*. Föreningen Svedala-Barabygden, Lund, 2006.

Drakman, Annelie, smuts – fara eller skydd? En studie av svenska provinsialläkares och allmogens skilda uppfattningar om hygien under sent 1800-tal. *Socialmedicinsk tidskrift*, 2012; 89 (1), 54–61.

Hjelt, Otto, *Svenska och finska medicinalverkets historia, 1663–1812 (vol. 2)*. Helsingfors, 1892.

Lundqvist, Birger, Barnmorskeväsendet. I Kock, W. (red.) *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962*. AB Nordiska Bokhandelns förlag, Stockholm, 1963. s. 645–653.

Persson, Bodil, Provinsialläkararkiv. *Ale Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*. 2006, nr 2, 18–21.

Persson, Per-Olof, Tätorten växer fram. I *Svedala genom tiderna*. Svedala kommun, Trelleborg, 1982.

Ripa, Erland, Industrier. I *Svedala genom tiderna*. Svedala kommun, Trelleborg, 1982.

Stolt, Carl-Magnus, *Kaos och kunskap. Medicinens historia till år 2000*. Studentlitteratur, Lund, 1997.

Glasmålarna i Brunnby

Av Linda Fagerström

Fil. dr, konstvetare

Konstvetaren Linda Fagerström arbetar för närvarande med ett forskningsprojekt »Glasmålarna i Brunnby». Inom ramen för detta dokumenterar hon den konstnärliga verksamheten på Glasverkstan i Skäret 1955–88 och undersöker dess betydelse för den svenska högmodernismen. I den följande uppsatsen får vi ta del av ett sammandrag.

Red.

Glasverkstan

Glasverkstan är bekant för många i Kulla-bygden. Den vita byggnaden med sin blå dörr skymtar längs vägen just innan skyltarna till Rut på Skäret och Flickorna Lundgren, om man kör på Norra Kustvägen. Där, invid den gamla kalkade muren med sin låga port och den inmurade milstenen, ligger också 1700-talsgården Aplatorp som är närmaste granne till Glasverkstan. Denna ateljé och verkstad drivs sedan 1988 av Katarina Gill. Hon övertog den då av Ralph Bergholtz, som startade alltsammans redan på 1950-talet.

Tillsammans med Bergholtz arbetade här några av den svenska modernismens mest kända konstnärer med glasmåleri. Erik Olson från Halmstadgruppen gjorde flera verk här, och Lennart Rodhe kom resande från Stockholm för att göra sin stora glasmålning »Frukträdgården». Randi Fisher gjorde förutom egna glasmålningar på Glasverkstan även åtskilliga i samarbetade med Bergholtz för göteborgsarkitekten Johannes Olivegrens kyrkor – bland annat Elinebergskyrkan i Helsingborg. Bland konstnärsnamnen på Glasverkstan finns också Jan Brazda, Karl Einar Andersson och Stig Carlsson, Bo Notini och Tomas Nordbäck.

Ralph Bergholtz

Då Ralph Bergholtz inledde arbetet med glasmåleri på Glasverkstan under 1950-talets mitt hade han arbetat som konstnär i flera år.

Under 1930-talet, då han bodde i Rekekroken, försörjde han sig som landskaps- och porträttmålare och var aktiv i det lokala konstlivet. Från tiden finns bevarade Bergholtz-porträtt av konstnärskollegorna Christian Berg och Per Siegård.

Ralph Bergholtz i entrén till Glasverkstan. Fotografiet togs av Roland Stregfeldt i samband med ett reportage i Helsingborgs Dagblad 1988.

Bergholtz hade kommit i kontakt med konst under sin tid på realskolan i Ängelholm, då Jules Schyl vid ett tillfälle var teckningslärarvikarie. Vid Gossläroverket i Helsingborg något år senare försökte Bergholtz arbeta enligt Schyls kubistiska principer, vilket dock inte uppskattades av teckningsläraren vid »Gossis». Via påbörjade och strax därpå avslutade studier vid Chalmers i Göteborg sökte sig Bergholtz åter till Helsingborg och mot reklamvärlden. Han startade en skyltfabrik i Stattena och var under en period reklamchef hos Argus.

Konstnärsliv i Paris

Under samma tid tog han privatlektioner av helsingborgsmålaren Nils Forsberg, som tillbragt 1800-talets sista tre decennier i Paris. Forsberg, som tillhörde den generation konst-

Ralph Bergholtz glasmålning Det himmelska Jerusalem i högbränt, blyinfattat glas för Jonstorps kyrka 1955. Foto Linda Fagerström.

närer som ofta kallas historiemålare, hade med sin välbekanta målning »En hjältes död» fått guldmedalj på Parissalongen 1888. Forsberg inspirerade Bergholtz att även han söka sig till den dåtida konstvärldens huvudstad – och 1934–38 bodde han i Paris för att utbilda sig. Han tog lektioner hos Louis Biloul men även fauvisten Othon Friesz. Förutom helsingborgskonstnären Gustaf Nordahl var kontakterna med svenska kollegor i Frankrike inte särskilt många. Till Världsutställningen 1937 valdes Ralph Bergholtz ut för konstutställningen på Salongen, och arbetade också som guide för svenska turister under den välbesökta utställningen. Några grupper tog han också till Notre Dame och katedralen i Chartres, där han blev tagen av kyrkans välkända glasmålningar och framförallt hur ljuset och rummet samverkade genom glaset.

Under kriget återvände han hem och var 1944 en av grundarna till Kullens konstförening med den årligen återkommande salongen Kullakonst. Samma år fick han också uppdraget att göra en dopfont för Jonstorps kyrka. Fonten, huggen i ett och samma stycke ek, är täckt av reliefer målade i blått, grönt och rött med detaljer i gult och bladguld. Cuppens sidor bär de bibliska scenerna födelsen, dopet, frambärandet i templet och uppståndelsen. Relieferna på foten knyter an till Kullabygden genom sina skildringar av traktens viktigaste näringar: fiske, sjöfart, grönsaksodling och jordbruk. Kvinnan i träskor med sin mjölkpall och fiskaren i gummistövlar blir på så vis både samtida och lokala vittnen till de religiösa undren och identifikationsfigurer för betraktaren på plats i kyrkan. Den som lyfter på fontens mässingsfat, kan läsa de ord Bergholtz högg in i cuppens kant: »Eken växte i bygden, bildhuggaren och givaren levde i Jonstorp». Ralph Bergholtz var inte troende men väl inläst på Bibeln och kände de kristna symbolerna. Han brukade berätta att bakgrunden

var de många tillfällen han spenderat i militärtjänstgöringens arrest med bibelläsning som enda möjliga tidsfördriv.

Under den här tiden tog han sig ofta till det förfallna 1700-talstorpet Aplatorp för att där arbeta ostört – och så småningom blev han själv ägare till den lilla gården som skulle komma att fungera både som bostad och ateljé.

Chartres – inspirationskälla till ny konstnärlig teknik

Efter kriget återvände Bergholtz till Paris 1947 och kom då att delta i det omfattande arbetet med att återuppsätta medeltida glasmålningar i rosettfönstren i katedralen Chartres. Erfarenheten var överväldigande och ledde till ett stort intresse för glasmåleri. Efter nästan ett år i Chartres for han tillbaka hem och började så under 1940-talets sista år arbeta med glas. Hans första blyinfattade glasmålningar finns i Väsby kyrka och i Ängelholms tingshus. Strax därpå kom också uppdragen för Mariakyrkan i Helsingborg och Kvistofta kyrka. De första glasmålningarna gjordes i verkstan på Ringströms glasmästeri i Stockholm, men strax föddes tanken på att arbeta med glaset på Aplatorp. Med hjälp av keramikern Åke Holm byggde Bergholtz en egen ugn för glasbränning och kunde då styra över processen i större utsträckning – och experimentera med färg, struktur och temperatur.

Tillvaron på Aplatorp delades med författaren och journalisten Karin Österling, som flyttat hit från Stockholm för att leva tillsammans med Ralph. Kollegor till henne från huvudstaden besökte paret för att skriva reportage om konstnärsliv på Kullahalvön. »Drömtorpet direkt» löd exempelvis rubriken i ett *Idun*-reportage från 1952 av den legendariska Marianne Höök, där malmöfotografen Georg Oddner tog bilderna.¹ Som-

maren därpå intervjuades Bergholtz i Sveriges Radio-programmet »Strövtåg i Kullabygd» av Karl Axel Arvidsson. I reportaget »Bilder i glas» för *Svenska Hem* 1955 beskrivs hur den då exotiska rätten pizza brukade gräddas i glasugnen efter att den svalnat något efter glasbränningen.²

Det nya konstnärliga uttryckssättet Ralph Bergholtz nu fördjupade sig i fick stor uppmärksamhet, och han bjöds 1953 att ha en separatutställning på Malmö museer för att visa sitt glasmåleri. I samband med utställningen i Malmö mötte han konstnären Jan Brazda, och tillsammans arbetade de med att utveckla den glasbränningsteknik Bergholtz börjat experimentera med i den egna ugnen.³ Syftet var att åstadkomma klart och ljusstarkt glas, så som han förstått att de gotiska katedralernas glas sett ut för flera sekler sedan.

Högbränning – en modern förnyelse av glasmåleriet

Den speciella metod de bägge konstnärerna arbetade fram, kallade de högbränning. Syftet var att skapa ett glas som förstärker ljuset och samtidigt inte är alltför genomskinligt. Att förstärka ljuset var viktigt för Bergholtz som ville söka sig bortom uppfattningen om glasmåleri som en mystisk och dunkel konst- art. Denna föreställning levde kvar tack var den stora mängd glasmålningar som producerades under 1800-talet, där glasstyckena är bestrukna med tunn svart färg, svartlod. Hans erfarenheter från Chartres sade, att de medeltida glasmästarna tvärtom mot 1800-talets uppfattning hade sökt ljusförstärkning – inget dunkel. Att minska genomskinligheten i glaset var viktigt helt enkelt för att undvika att glasmålningen störs av utomhusmiljön på andra sidan glaset – att stärka koncentrationen på glasmålningen.

För att uppnå den önskade effekten lades ett reliefmönster i glasets yta vid bränningen.

Ralph Bergholtz skjuter in en plåt med glasstycken i brännugnen medan en assistent håller upp luckan. Fotot togs av Georg Oddner i samband med att Marianne Höök skrev ett reportage för magasinet *Idun* 1952.

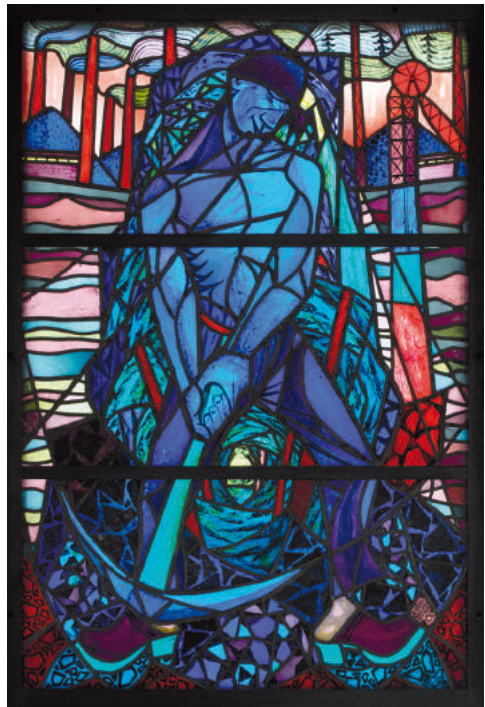
Reliefens syfte är att framkalla en yta av oregelbundna linser, som sprider ljuset, håller kvar färgen och ändå släpper in ljus utan att vara genomsiktligt. Mönstren skapades, ofta med hjälp av en kavel, i en bädd av kaolin och krita på vilken glaset sedan placerades för bränning i ugn. Glaset upphettades sedan så nära smältpunkten som möjligt – och mönstren överförs från kaolinet och kritan till glasets yta. (Glasstyckets andra sida förblir relativt slät.) Ett sådant glas sprider ljuset utan att hämma eller stoppa upp det. Bergholtz menade själv att högbränningen medgav 70 procent mer genomfallande ljus och beskrev hur glasfärgen på detta vis kunde »bringas till sitt fulla klangvärde utan att belysningen i rummet blir alltför dämpad.»⁴

Högbränning resulterar alltså i ett glas med högt ljusgenomsläpp som samtidigt försvagar den störande genomsiktligheten, och – egentligen viktigare – dessutom förhöjer

och stärker ljuset. Genom reliefmönstringen i ytan mångfaldigas ljusets brytning och den färdiga glasmålningen förstärker ljuset som faller genom den. Ett sådant glas är inte lika beroende av dagsljusets skiftande styrka över årstiderna eller dygnets timmar.

Glasmålningar för Höganäsbolaget och på H55

Tillsammans med Brazda hade Bergholtz ytterligare en utställning på Röhsska museet i Göteborg våren 1955, som blev mycket omtalad.⁵ I maj samma år invigdes Bergholtz triptyk *Kol och eld* för Höganäsbolagets kontor i Höganäs. Motivet anspelar på keramiktillverkningens förutsättningar; kolbrytning, elden och värmen som utvecklas då dessa bägge möts för att bränna keramik. Glasmå-

Ralph Bergholtz, glasmålning i högbränt glas ur triptyken »Kol och eld» för Höganäsbolaget 1955. Foto: Johan Peyron.

leri i profan miljö var en uppseendeväckande nyhet 1955. Höganäsbolagets dåvarande direktör Per Egon Gummesons initiativ att beställa glasmålningar för ett icke-kyrkligt sammanhang betraktades säkert som mycket modernt. I samband med invigningen i maj 1955 beskrevs det till och med i Skånska Socialdemokraten som »vågat».⁶

Samma år etablerades verksamheten på Glasverkstan ytterligare genom att stiftelsen Glasmålarna i Brunnby kom till. Stiftarna var sjökaptan Axel Sjösten, disponenten Gösta Sigfridsson, byggnadsingenjören Åke Ågren och direktören Gunnar Andersson – och syftet var att skapa långsiktighet och ekonomisk stabilitet i Glasverkstan. Åke Ågren anlitas också som byggmästare för den helt nya ateljé som nu uppfördes – den byggnad som blev den nuvarande Glasverkstan.

Under sommaren 1955 visade Bergholtz och Brazda glasmåleri på H55 i utställningens paviljong för kyrklig konst. Helsingborgsutställningen H55, som kommit att förknippas med svensk högmodernism i allmänhet och i synnerhet 50-talsformgivning och dito arkitektur, var förstas en viktig plats för konstnärer att synas på. För Ralph Bergholtz och Glasverkstans del blev medverkan på H55 lyckosam, eftersom den medförde mötet med Johannes Olivegren, en arkitekt som skulle få stor betydelse för Glasverkstan.

Glasverkstan som mötesplats för konstnärer och konstarter

Framgångarna gjorde att konstnärer som fått glasmåleriuppdrag men var oerfarna i tekniken vände sig till Bergholtz för att arbeta med honom. Bland dem fanns, som nämndes inledningsvis, både Erik Olson (1901–86) från Halmstadgruppen och Lennart Rodhe (1917–2005). Den senares nonfigurativa glasmålning »Frukträdgården» från 1957

blev mycket uppmärksammasad – liksom Olsons, även de från 50-talet.⁷ Den redan nämnde Jan Brazda var verksam flera år på Glasverkstan, och bland hans många glasmålningar för svenska kyrkor kan nämnas dem i Sankt Andreaskyrkan i Malmö (1959), Karlstad domkyrka och Växjö domkyrka (bägge 1960).

Karl-Einar Anderssons glasmålning för hembyns kyrka i Norra Mellby gjordes 1955 på Glasverkstan, liksom ett senare verk för Krematoriet i Höör 1974. Bo Notinis glasmålning för Fjälkestads kyrka 1960 kom till här, så även de glasmålningar för Tibro Missionskyrka Nyhamnsläge-konstnären Stig Carlsson gjorde 1967 och 1968. Tomas Nordbäcks glasmålningar från 1976, 1977 och 1978 för Allerums kyrka, Ängelholms skola och Kils kyrka skapades på Glasverkstan, liksom Nils Möllers glasmålning för Hjärnarps kyrka 1985.

Verksamheten var alltså både omfattande och intensiv. Flera skickliga assistenter anställdes under åren; en betydelsefull arbetslivserfarenhet för unga blivande eller nyutbildade konstnärer. Bland dem fanns Höganäskonstnären Eke Bjerén (1943–99), Bertil Liljebladh från Svanshall (1920–2009) och Helsingborgskonstnären Sven Börtz (f. 1940). Även Brunnbybon Claes Persson var mångårig medarbetare i Glasverkstan.

Randi Fisher

En av de många konstnärer som sökte sig till den spännande konstnärliga miljön i verkstan på Norra Kustvägen var Randi Fisher (1920–97).⁸ Hon är den konstnär som bortsett från Bergholtz haft störst betydelse för Glasverkstan. Då hon under mitten av 1950-talet skaffade sig uppdraget att utföra fyra stora blyinfattade glasmålningar för Västerås domkyrka vände hon sig till Ralph Bergholtz för att utföra målningarna i Glasverkstan.⁹ Hon kände

då till att Konstakademikamraten och Stockholmskollegan Lennart Rodhe gjort *Fruktträdgården* där i Skåne helt nyligen med god erfarenhet – och efter att ha utfört den första Västeråsmålningen på Ringströms glasverkstad i Stockholm, bestämde hon sig för att byta till Bergholtz.¹⁰ Arbetet var omfattande och tog åtskilliga år i anspråk. Fisher kom efter hand att upptäcka glasmåleriets möjligheter och fortsatte arbeta tillsammans Bergholtz även för sina nästkommande uppdrag. Det första var glasmålningar till Ängby kyrka i Bromma, som invigdes 1959. Arkitekt var Fishers morbror Björn Hedvall. Det andra gällde den medeltida Voxtorps kyrka nära Kalmar, som i samband med en restaurering 1961 gavs en ny glasmålning i koret.¹¹

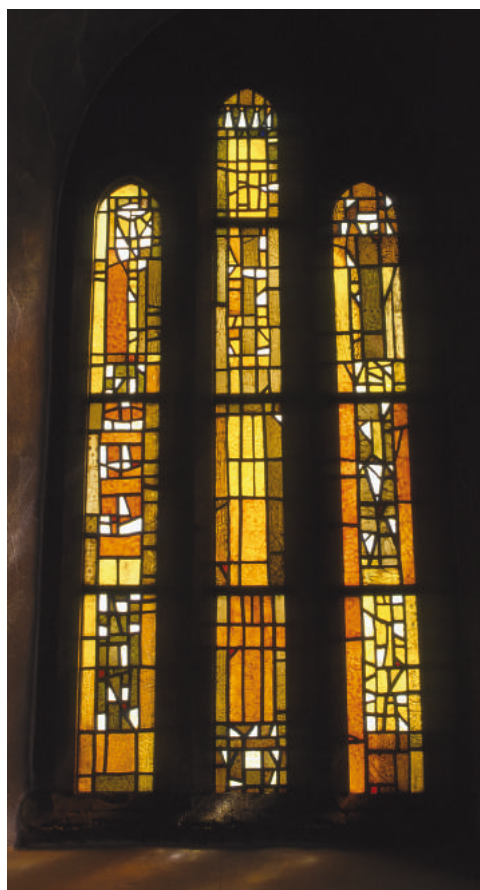
Randi Fisher arbetade, med inspiration från Paul Klee, hela tiden på gränsen mellan figurativt och nonfigurativt. Hennes konstnärliga uttryckssätt skulle visa sig fungera

Randi Fisher arbetande med penseln i hand 1952. Fotot togs av Bertil Danielsson för Radiotjänst (dagens Sveriges Radio), som då sände en serie där unga samtida konstnärer presenterades.

väldigt väl för glasmåleritekniken. Hennes säkerhet i arbetet med linjer och komposition blev tydligt i de linjeteckningar med nästan grafiskt uttryck hon skapade med glasmålningarnas blyspröjsar, och de geometriska former hon ofta använde i olje- och gouachemåleriet gav både rytm och kompositionell balans och då de överfördes till glasmåleri.

Ralph Bergholtz, som tidigare arbetat figurativt och med tydliga motiv, kom i mötet med Randi Fisher att ändra sitt uttryckssätt mot det abstraherade och ickeföreställande.¹² På det viset kom hennes uttryckssätt att sätta mycket stor prägel på de samarbeten hon och Bergholtz inledde.

Randi Fisher, glasmålning i Voxtorps kyrka, 1951. Högbränt glas, gjort på Glasverkstan i Skäret.

Ny tid, nybyggda kyrkor, nytt glasmåleri

Johannes Olivegren var intresserad av ljusets betydelse i arkitekturen och såg stor potential i det modernistiska glasmåleriet för att förverkliga sina visioner om en ljusarkitektur. Tillsammans med honom inledde Fisher och Bergholtz ett intensivt och mångårigt arbete där de bägge konstnärerna skapade glasmålningar för fjorton av de kyrkor han ritade eller restaurerade. För ytterligare två, Kärlekens kyrka i Halmstad och Björkekärrs kyrka (bägge 1958), gjorde Bergholtz på egen hand glasmålningar.

Då samarbetet med Glasverkstan startade hade Johannes Olivegren nyligen vunnit en uppmärksammad tävling om småkyrkor och fick därför under det kommande decenniet en rad uppdrag som kyrkoarkitekt. Flera byggdes i samband med att nya bostadsområden uppfördes runt om i landet.¹³ Ljuset utgjorde i hans synsätt arkitekturens allra viktigaste beståndsdel. En sådan tanke är förvisso knappast unik för Olivegren, men verkar ändå haft en välgenomtänkt särställning som konstnärlig utgångspunkt för honom – och han insåg glasmåleriets möjligheter när det gällde att gestalta sina idéer om en arkitektur byggd delvis av ljus.

Genom att konstnärerna redan från början var involverade i planeringen och byggprocessen, blev glasmålningarna ett bärande och primärt inslag i Olivegrens kyrkobyggnader. Glaset är inte sekundärt i förhållande till arkitekturen, inte ett konstverk som lagts till i efterhand för att »smycka» utan en integrerad del av helheten. Detta är kanske särskilt påtagligt i Uppenbarelsekyrkan i Stockholmsförorten Hägersten, där väggpartierna på både östra och västra sidan i kyrkorummet helt och hållet består av glasmålningar i hugget glas – men även i de kyrkor Olivegren ritade för värmäländska Grums och Åmotsfors och göteborgskyrkorna i Biskopsgården

och Betlehemskyrkan är detta uppenbart. Alla har korpartier som domineras av Bergholtz och Fishers huggna glasmålningar.

Hugget glas

I flera projekt använde konstnärerna en för tiden ny teknik: hugget glas eller betongglas. Ibland används även den franska termen verres en dalle. I denna teknik arbetar man med att ur glasskivor på mellan tio och tjugo millimeters tjocklek hugga mindre stycken och bitar att bygga glasmålningen med. Glasstyckena är ofta kubformade, men kan lika gärna vara cylindrar, prismor med tre eller flera sidor, eller ha helt oregelbunden form. Dessa fixeras mot ett pappunderlag med tapetlim efter konstnärens skiss. Konstruktionen placeras i ett tråg och utrymmet mellan glasstyckena fylls med betong, ofta färgad i mörk ton, som hålls i tråget. Då betongen hårdnat avlägsnas tråget och skisspapperet på glasmålningens undersida. Eventuella betongstänk på glasstyckenas ytor tas bort. Tekniken resulterar i ett kraftfullt uttryck, som väl mäter sig med en tegel- eller betongbyggnads tyngd.

Nonfigurativt glasmåleri

Både i det huggna glaset och då glasmålningarna var blyinfattade, använde Bergholtz och Fisher ofta helt nonfigurativt uttryckssätt. Deras kompositioner för glasmålningarna byggde ofta på balans och kontrastverkan mellan färgpartier. Ibland lades dessa i sjok, likt breda penseldrag i en målning, ibland arbetade konstnärerna med geometriska former som bas. Nonfigurativt glasmåleri var en nyhet i Sverige. Den figurativa traditionen till trots – för konst i kyrkorummet i allmänhet och glasmåleri i synnerhet – valde konstnärerna alltså en egen väg, den ickeföreställande. Randi Fisher berättade i en intervju från tiden om hur hon strävade efter att »undvika

det vanliga, de traditionella figurer och symboler som gärna spelar in i den kyrkliga konsten. Det blir så lätt naivt – och det är jag väldigt rädd för.» Istället, menade hon, var syftet att genom färger och linjer åstadkomma en viss stämningsverkan.¹⁴

Medeltiden som inspiration för den moderna 1950-talskonstnären

Genom att förhålla sig öppen till långtgående konstnärliga samarbeten både med konstnärskollegor och en arkitekt som Johannes Olivegren formade Ralph Bergholtz Glasverkstan till en modern och dynamisk ateljé. Idéer från olika håll prövades mot varann, skilda erfarenheter möttes när handens och tankens förmågor korsades. Ett sådant arbetssätt var högtintressant under 50-talet, då många konstnärer lockades av den ingenjörspirerade konstnärskroll som etablerades under efterkrigstiden. Allt fler tog avstånd från tidigare konstnärsgenerationers mer romantiska eller dandy-artade ideal och arbetade gränsöverskridande i öppna processer. Synsättet och metoderna hade sina rötter i den tidiga modernismen och har sin mest kända företrädare i Bauhausskolan, där allkonstverket i form av den medeltida katedralen ofta framhölls som ideal. Faktum är att arbetet i Glasverkstan knöt an just till den medeltida bygghyttans arbetsmetoder där många arbetade sida vid sida för att åstadkomma gemensamma konstverk – exempelvis katedraler.

I *Paletten*-artikeln »Glasmålning och nutida arkitektur» 1955 beskrev Bergholtz just hur den moderna konstnären kan inspireras av medeltidens hantverkare för att skapa glasmåleri för samtida arkitektur.¹⁵ Han kritiserade de från renässansen och barocken ännu kvardröjande arbetsmetoderna och idealen som inneburit en strikt uppdelning mellan konstnär och hantverkare, där konstnären

levererar en färdig kartong till hantverkaren som förväntas översätta den till ett annat material; glas. Det flödande rika utbudet av glas i alla nyanser som kommit efter medeltiden menade Bergholtz hade resulterat i en förflackning av det konstnärliga uttrycks sättet: att kartongen helt enkelt kopierades i glas istället för att skapas som ett konstverk i egen rätt.¹⁶ Detta hade också, påpekade han, lett till bruket att täcka glasstyckena med hinnor av svartlod för att hindra genomsikten.¹⁷ Resultatet beskriver Bergholtz som ett slags transparent väggmåleri och slår fast att »man målade på glas istället för med glas.»¹⁸ Istället menar han, att en glasmålning måste skapas med utgångspunkt i konstnärens såväl som hantverkarens speciella kunskaper, utan inbördes hierarkier. Hantverkaren, skrev han, »tvingas bli konstnär (vilket är att växa) och konstnären att bli hantverkare (vilket enligt mitt sätt att se också är att växa.)»¹⁹

Enligt samma anti-hierarkiska hållning arbetade Bergholtz själv gränsöverskridande och förhöll sig öppen för olika tekniker. Han själv såväl som andra konstnärer på Glasverkstan arbetade med skulptur, bildhuggeri, textilkonst och bronsgjutning. Både konstnärer och konstster skulle beredas möjligheter att mötas, de konstverk som en uppdragsgivare beställde skulle Glasverkstan kunna skapa.

Här framtonar ett det nya konstnärsideal, som skilde sig från tidigare decennierna när det gäller synen på konsten och konstnärens funktion i samhället. Konstnärer som ville leva upp till ett sådant ideal tog inspiration i medeltiden och anammade ingenjörspreglade arbetsmetoder och samarbetade med andra konstskapare – konsthantverkare såväl som arkitekter. Det är i den kontexten man bör se Ralph Bergholtz påstående om att det för konstnären såväl som hantverkaren innebär »att växa» då man får möjlighet att lära sig den andres arbetsmetoder.

Konstnärssingenjörer

Inspirationen kom, som sagt, ytterst från Bauhaus som var starkt medeltidsinspirerat men redan de tyska expressionisterna, Der Blaue Reiter-gruppen och ännu tidigare William Morris och preraphaeliterna hade så tidigt som under 1800-talet intresserat sig för det medeltida konstskapandet och samhället. Som idéhistorikern Staffan Källström noterat, ville Walter Gropius i Bauhaus se en »andlig republik», en plats där »arkitekter, konstnärer och hantverkare tillsammans skulle skapa en förebild för det goda samhället. Likt ett medeltida kloster skulle det inom skolans murar rymmas en alternativ livsstil, som man på sikt ville se förverkligad i samhällelig skala; Bauhaus skulle bli det nya samhällets modell.»²⁰

Detta nya ideal underströk Fisher och Bergholtz inte enbart i handling utan även i den egna framtoningen i offentligheten, bland annat vad gäller klädsel. Bergholtz syns på de fotografier Georg Oddner tog i Glasverkstan 1955 både med å ena sidan markerade glasögon och kortklippt skägg – som i tiden signalerade intellektualitet – och, å andra sidan det typiska konstnärattributet basker. Men här finns även bilder av konstnären iklädd enkelt, vitt bomullslinne, manchesterbyxor och träskor då han skjuter in plåtar med glas i ugnen för bränning. Att Randi Fisher tvärsenot vad tiden påbjöd för kvinnor jämt gick klädd i byxor och enkel, grov arbetarskjorta är också välkänt. Konstnärerna fungerade på så vis själva som tydliga markörer för detta nya som kunde skönjas i deras konst.

Att nå folket med konsten genom kyrkan

För Fisher och Bergholtz innebar arbetet med glasmåleri en möjlighet att nå många människor med sin konst. Kanske särskilt Fisher

lade vikt vid detta. Hon, som varit en framgångsrik målare i Stockholm sedan mitten av 40-talet, hade nu lagt penseln på hyllan till förmån för glasmåleriet. Under 50-talet hade hon allt mer intresserat sig för konst i det offentliga rummet, och gjort muralmålningar på ett hotell i Stockholm och en skola i Landskrona och emaljmålningar för en tidsningsredaktion i Sundsvall.²¹ Hon hade också haft uppdrag inom teatern. Då Alf Sjöberg 1957 satte upp Carl Jonas Love Almqvists *Drottningens juvelsmycke* på Dramaten gjorde hon dekor och kostym.²² Från samma år är hennes ridå, utförd av Handarbetets vänner, för barnteatern i Medborgarhuset i Hägersten. Också inom kyrkan hade Fisher skaffat sig flera uppdrag; en kormatta för en Askersundskyrka 1955 och några år senare en ridå och kyrkliga textilier för Vantörs kyrka i Stockholm.²³

Då hon i slutet av 1957 intervjuades av en dagstidning, berättade hon hur stafflimåleriet för henne alltmer kommit att kännas som »ett arbete ut i luften» – det vill säga med oklar mottagare. Däremot uppgav hon att arbetet med att »medverka till att en kyrka blir vackrare och mera stämningsrik» kändes som en »mycket stor och allvarlig uppgift».²⁴

Både hon och Ralph Bergholtz såg på glasmåleriet med största allvar. Bergholtz var kritisk till vad han upplevde som en starkt förenklad syn på kyrkorummets funktion i allmänhet och glasmåleriets i synnerhet. Skämtsamt kallade han den för »epa-mystik», där glasmåleri används som ett slags enkel snabblösning för att uppnå sakral effekt.²⁵

Glasmåleri i profan kontext

Ralph Bergholtz var dessutom mycket målmedveten i arbetet med att låta glasmåleritekniken vara en självklar del i all slags modernistisk arkitektur. Han gjorde flera glas-

målningar utan religiösa motiv för att visa på möjligheterna för konstarten även utanför kyrkan. De verk han och Jan Brazda 1955 visade på Röhsska i Göteborg och H55 hade religiösa såväl som utomkyrkliga motiv (bland annat med titlar som »Akvariet» och »Biblioteket») – och tidskriften *Form*, exempelvis, illustrerade Alf Liedholms recension av Röhsska-utställningen enbart med de bägge konstnärernas motivmässigt profant orienterade glasmålningar.²⁶ Att deras verk av H55-organisatorerna ändå placerades i utställningspaviljongen för *kyrklig* konst talar dock för att glasmåleriteknikens historiskt sakrala konnotationer ännu överröstade motivens profana karaktär.²⁷

Lugn, nyorientering och framåtblickande

Under perioden 1959–71 hade Bergholtz och Fisher i samarbete och ibland var för sig över 30 uppdrag för offentlig konst. De flesta gällde glasmåleri, men även textila verk och sådana i brons, kakel, trä, tegel och keramik. Parallellt med dessa löpte andra konstnärers projekt, som samtidigt växte fram i Glasverkstan under främst Bergholtz överinseende. Han och Fisher hade också 1963 gift sig och fått dottern Pia. Man kan anta, att 1960-talet förmodligen på alla sätt och vis var intensivt.

Nästa decennium medgav ett större lugn, nyorientering och framåtblickande. Johannes Olivegrens kyrkobyggnadsprojekt blev färre när han blev rekryterad till arkitektutbildningen som lärare på Chalmers Tekniska högskola i Göteborg. Han blev också så småningom professor där men gick bort innan pensionen, redan 1989 vid 63 års ålder. Randi Fisher sökte nya konstnärliga uttryckssätt och gjorde under både 70- och 80-talet resor både i Europa och utanför. När hon dog 1997 hade hon gjort långa resor både i Indien, till

Nya Zeeland, Australien och Nicaragua och levat kortare perioder i Danmark.

Ralph Bergholtz, som 1973 fyllt 65 år, riktade efter hand alltmer in sin verksamhet på Glasverkstan mot de projekt som andra konstnärer utförde där. Han gav också kurser i glasmåleri, i syfte att även på det viset föra sina mångåriga erfarenheter vidare. Bergholtz hoppades också att någon skulle ta över verkstan och ta vid när han slutade. Att det blev Katarina Gill verkar kanske i efterhand självklart, men var egentligen inte givet. Hon, som utbildat sig på Konstfack och Beckmans reklamskola i Stockholm, är Randi Fishers dotter i äktenskapet med konstnären Olle Gill. Som barn hade hon vistats ofta på Glasverkstan. Som vuxen hade hon assisterat både sin mor och Ralph Bergholtz i verkstan och strax innan Bergholtz död 1988 sade hon upp sig från arbetet som formgivare på Bra Böcker i Höganäs för att arbeta på heltid med glas. Sedan dess har hon på Glasverkstan skapat glasmålningar för äldreboendet Sälgen i Höganäs, Sankta Anna kyrka Helsingborg, Rönnekyrkan i Ängelholm, till Kullagymnasiet och församlingshemmet i Höganäs, till Jonstorpsskolan och Söndrebalgs skola i Hjärnarp. På så vis är Katarina Gill den konstnär som idag förvaltar arvet från Glasmålarna i Brunnby och håller traditionen med högbränt glas levande på Glasverkstan.

Summary

With focus on the artist Ralph Bergholtz (1908–88) and his studio Glasverkstan, situated at Skäret (in Brunnby, near Höganäs in north-western Skåne) the article presents the development of stained glass in Sweden during the 1950s and 1960s. Here, the collaboration between Bergholtz and architect Johannes Olivegren (1926–89) and the artist Randi Fisher (1920–97) was crucial in order to

reach a new type of (modernist) artistic language, and also a 20th century revival of a technique which in art history often is associated solely with medieval cathedrals. The modern stained glass painting from Glasverkstan was often non-figurative and created in a quite radical, collective artistic process, inspired by the Bauhaus which reflected an egalitarian view upon the traditional hierarchy between the arts and between artists, designers and artisans. Bergholtz invented a method for making extra bright glass in order to make architecture with stained glass lighter, and he and other artists at Glasverkstan also employed the ultra-modern French technique "dalle de verre", where thick pieces of glass are held in place by a concrete matrix (the traditional way is using lead frames).

Noter

- ¹ Marianne Höök, »Drömtorpet direkt» i *Idun* 1952:19.
- ² Alf Liedholm, »Bilder i glas» i *Svenska Hem* 1955:3.
- ³ Jan Brazda (1917–2011) föddes i Rom/Vatikanen och utbildade sig 1934–39 vid Konstakademien i Prag. Hans far Oskar Brazda var tjeckisk konstnär och hans mor den svenska författaren Amelie Posse. Brazda arbetade med måleri, glasmåleri och scenografi.
- ⁴ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 17.
- ⁵ Se till exempel »Ny teknik i glasmåleri för tillbaka till 1200-talet» i *Göteborgs Posten* 5 mars 1955, »Glasmålningsutställning» *Göteborgs Tidningen* 4 mars 1955 och Alf Liedholm, »Polykroma fönster» i *Form* 1955:3, s. 58–59.
- ⁶ »Första profana glasmålningen pryder Höganäsbolagets kontor» i *Skånska Socialdemokraten* 28 maj 1955.
- ⁷ Erik Olsons glasmålningar i Halmstadskyrkorna Heliga trefaldigheten (1954–55) och Sankt Nikolai (1956) samt Heliga kors kyrka i Ronneby (1955) gjordes i samarbete med Bergholtz. Se vidare Helen Fuchs, »Fönster mot himmelen» om Erik Olsons glasmåleri Magisteruppsats i konstvetenskap, Institutionen för konstvetenskap Lunds universitet 1993
- ⁸ Se vidare Linda Fagerström, *Randi Fisher – svensk modernist* (diss. Lund) ellerströms 2005
- ⁹ Hennes glasmålningar var färdiga 1960, men nyinvielsen av kyrkan efter den långa restaureringen skedde först 1961.

¹⁰ Fisher och Rodhe hade utbildat sig på Konstakademien i Stockholm under krigsåren, Fisher 1939–44 och Rodhe 1938–44. Hon hade dessförinnan 1937–39 gått reklamlinjen på Teknis, Tekniska skolan (idag Konstfack).

¹¹ Kyrkan i Voxtorp restaurerades efter ett blixtnedslag då den medeltida korväggen raserats. Restaureringsarkitekt var densamma som för Västerås domkyrka; Erik Lundberg.

¹² Detta blir tydligt bland annat i de glasmålningar Bergholtz under slutet av 1950-talet gjorde för det kapell Olivegren då ritade till Sta Katharinastiftelsens lokaler i Österskär. Projektet utfördes innan trion inlett sitt samarbete på allvar, varför Bergholtz inledningsvis hade uppdraget i eget namn. Under arbetets lopp involverade han dock alltmer Fisher i processen, varpå målningarnas ursprungliga komposition och färg förändrades.

¹³ Tävligen avgjordes 1953 och förslagen ställdes ut på Röhsska museet i Göteborg och vid Historiska museet i Stockholm. Johannes Olivegren (1926–89) tog examen vid Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg 1952 och startade eget kontor i samma stad två år senare. Han kom även att arbeta som lärare på Chalmers, från 1979 som professor. För mer om hans biografi se Anders Björkman, *Form rörelse ljus. En studie över Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur* (diss.) Umeå 2001, s. 35–42.

¹⁴ Gustaf Blomquist, »Konstnär i arbete: tålmodigt pussel att måla glasfönster till domkyrkan» *Vestmanlands läns tidning* 19 oktober 1957.

¹⁵ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 16–17.

¹⁶ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 16.

¹⁷ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 16.

¹⁸ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 16.

¹⁹ Ralph Bergholtz, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1, s. 17.

²⁰ Staffan Källström, *Framtidens katedral. Medeltidsdröm och utopisk modernism* Stockholm 2000, s. 202.

²¹ Stockholmshotellet var Malmen, numer Scandic Malmen. Skolan i Landskrona heter numer Seminareskolan och tidningsredaktionen i Sundsvall *Dagbladet Nya Samhället*.

²² Arbetet med *Drottningens juvelsmycke* var ett samarbete med Lennart Mörk.

²³ Kormattan för Sofia Magdalena kyrka i Askersund utfördes av kyrkans textilkammare Libraria och ställdes ut på H55, faktiskt jämte Ralph Bergholtz glasmålningar i paviljongen för kyrklig konst. Ridån för Vantörs kyrka var enbart Fishers, men de kyrkliga textilierna gjorde hon i samarbete med textilkonstnären Kaisa Melanton.

²⁴ Gustaf Blomquist, »Konstnär i arbete: tålmodigt pussel

sel att måla glasfönster till domkyrkan» *Vestmanlands läns tidning* 19 oktober 1957.

²⁵ Ralph Bergholtz och Johannes Olivegren, »Kyrkprat». Samtal fört i Göteborg 28 juli 1958, nedtecknat och utskrivet på maskin. I Glasverkstans arkiv, Skäret.

²⁶ Se Alf Liedholm, »Polykroma fönster» i *Form* 1955:3, s. 58–59. Bilderna visar Jan Brazdas »Domen» och »Valv» samt Bergholtz »Kol» och en fotografi av honom, arbetande i Glasverkstan.

²⁷ Paviljongen för kyrklig konst på H55 ritades, liksom utställningens restaurangbyggnad Parapeten, av arkitekt Bengt Gate.

Referenser

Bergholtz, Ralph & Johannes Olivegren, »Kyrkprat». Samtal fört i Göteborg 28 juli 1958, nedtecknat och utskrivet på maskin. I Glasverkstans arkiv, Skäret.
Bergholtz, Ralph, »Glasmålning och nutida arkitektur» i *Paletten* 1955:1.
Björkman, Anders, *Form rörelse ljus. En studie över*

Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur (diss.) Umeå 2001.

Blomquist, Gustaf, »Konstnär i arbete: tålmodigt pussel att måla glasfönster till domkyrkan» *Vestmanlands läns tidning* 19 oktober 1957.

Fagerström, Linda, *Randi Fisher – svensk modernist* (diss. Lund) ellerströms 2005.

Fuchs, Helen, »Fönster mot himmelen» om Erik Olsons *glasmåleri* Magisteruppsats i konstvetenskap, Institutionen för konstvetenskap Lunds universitet 1993.

Höök, Marianne, »Drömtorpet direkt» i *Idun* 1952:19.

Källström, Staffan, *Framtidens katedral. Medeltidsdröm och utopisk modernism* Stockholm 2000.

Liedholm, Alf, »Bilder i glas» i *Svenska Hem* 1955:3.

Liedholm, Alf, »Polykroma fönster» i *Form* 1955:3.

Utan förf. »Första profana glasmålningen pryder Högnäsbolagets kontor» i *Skånska Socialdemokraten* 28 maj 1955.

Utan förf. »Glasmålningsutställning» *Göteborgs Tidningen* 4 mars 1955.

Utan förf. »Ny teknik i glasmåleri för tillbaka till 1200-talet» i *Göteborgs Posten* 5 mars 1955.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2014, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Lars Berggren, Lund, ordf., fil.dr Bengt Söderberg, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Karl Bergman, Karlskrona, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, fil.dr Magnus Olofsson, Lund, 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

MAGNUS MÅRTENSSON

RTI-metoden – ny fototeknik för dokumentation av kulturföremål
Klosterkyrkan i Ystad

1

JAN O. MATTSSON

Kämpinge vall, ett litet kulturarv

8

PÅVEL NICKLASSON

Antikvariska uppgifter i Sven Nilssons resejournal från Halland 1814

14

ULF JAKOBSSON

Folkhälsa och sjukvård på den skånska landsbygden i slutet av 1800-talet:
effekter av industrialiseringen

22

LINDA FAGERSTRÖM

Glasmålarna i Brunnby

32